

İçindekiler Tablosu

<u>Giriş</u>	2
<u>A. İskit Adı ve İskitlerin Yayıldığı Coğrafya</u>	3
1. İskit Adı.....	3
2. İskitlerin Yayıldığı Coğrafya	5
<u>B. İskitlerin Kökeni Meselesi</u>	8
1. İskitlerin Kökeni Üzerine Görüşler	8
2. İskitlerin Türklüğü Meselesi	11
<u>C. İskitlerin Siyasi Tarihi</u>	18
1. Kavimler Göçü ve İskitlerin Tarih Sahnesine Çıktıkları	18
2. İskitlerin Komşu Kavimlerle İlişkileri	19
A- İskit-Kimmer İlişkileri	19
B- İskit-Urartu İlişkileri	20
C- İskit-Asur İlişkileri.....	21
D- İskit-Pers İlişkileri.....	22
E- Sarmat-İskit İlişkileri.....	23
<u>Sonuç</u>	24
<u>Dipnotlar</u>	26
<u>Kaynaklar</u>	32

Prof. Dr. Abdülhaluk M. ÇAY

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Doç. Dr. İlhami DURMUŞ

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İSKİTLER

Giriş

Kavimlerin tarih sahnesine çıkışlarında, başka kavimlerle karışıp, kaynaşmalarında ve bazen büyük bir, güç olarak ortaya çıkmalarında göçlerin büyük etkisi olmuştur. Göçler tarih öncesi ve tarihi devirlerde belirli fasıllarla gerçekleşmiştir. Bu göçlerin büyük bir kısmı Asya içlerinden yapılmıştır. Asya'nın bu iç kısmı Türk ırkının anavatanı olarak bilinmektedir. Burası, doğuda Kadırgan Dağlarından, batıda Ural Dağları ile Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibiry'a'dan, güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan oldukça geniş bir sahadır. Bu sahanın günümüzde coğrafyacılarca kabul edilen adı Orta Asya'dır^[1].

Buradan binlerce yıl dalgalar halinde devam eden göçler başlıca iki yoldan olmuştur. Bunlardan biri kuzey yoludur. Bu yol Ural dağları ile Hazar denizi arasından ve Karadeniz'in kuzeyinden geçmektedir. Güney yolundan Kafkaslar'ı geçmek suretiyle kuzey yoluna ulaşan kabileler de olmuştur^[2].

Güney yolundan Ön Asya'ya aralıklı olarak yapılan göçler tarih öncesi devirlerde başlamıştır. Buraya ilk göç edenlerin Sümerler olduğu kabul edilmektedir. Sümerlerin Turanî bir kavim olması, bunların menşeyini Orta Asya'ya götürmektedir^[3]. Kutların dillerinden günümüze ulaşan bazı kalıntılar dikkate alınarak, onların Türklerle akraba,^[4] dolayısıyla Orta Asya kökenli bir kavim olduğu anlaşılmaktadır.

Kuzeydoğu step bölgesi yüksek Pamir, Tiyen-Şan, Altay dağ kolları ve Batı Türkistan üzerinden batıya ve aşağı Tuna bölgesine kadar bütün Güney Rusya'ya yayılmaktadır. Batıda Silezya'ya kadar uzanan bu bölgenin Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle olan bağlantısı doğudaki çok sayıda geçitle kurulabilmektedir. Bu bölgenin doğusunda geniş çöller vardır. Öte yandan batıda, doğunun aksine oldukça verimli topraklar bulunmaktadır. Daha eski zamanlarda bu bölgenin kuzeye doğru bataklıklar ve sık ormanlarla kaplı olduğu bilinmektedir. Güneye doğru uzanan geniş sahalar Hazar Denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar ise İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgaları ve Kafkas silsilesiyle sınırlanmıştır. Batı Türkistan step bölgesi ile İran'daki dağlık arazi arasında nispeten sıkı bir bağlantı bulunmaktadır^[5].

Yukarıda kapladığı sahayı belirtmeye çalıştığımız step bölgesinin batı tarafında, Karadeniz'in kuzeyinde Hazar Denizi ve Tuna nehri arasındaki coğrafya M.Ö. 2. binin başları ve M.Ö. 8. yüzyıllar arasında Orta Asya kökenli bir kavim olan ve daha sonraki yıllarda adlarından Kimmerler olarak bahsedilen bir kavim tarafından iskan edilmiştir^[6].

Bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da yaklaşık olarak M.Ö. 800 yıllarında meydana gelen ve oldukça uzun süren bir kuraklık Orta Asya ve Güney Rusya bozkırlarında kayda değer bir nüfus baskısına sebep olmuştur. Otlakların kuraklıktan büyük ölçüde zarar görmeleri doğu bozkırlarındaki göçebelerin Çin'in kuzeybatı sınırlarına kaymalarına sebep olmuştur^[7].

Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, M.Ö. 8. yüzyılın başlarında Hiung-nular Çinlilerle ve Choular'la savaşmışlardır. Buna sebep olarak Chouların, her yerde garnizonlar kurmaları ve Hiung-nuların otlaklarının küçülmesi gösterilebilmektedir^[8]. İmparator Suan (M.Ö. 827-782) onlara karşı askeri bir harekette bulunmuştur^[9]. Bunun sonucunda Hiung-nular Çin sınırlarının batısına kadar çekilmişler ve batıda bulunan komşularını yerlerinden oynatmışlardır. Diğer kabilelerin de batıda bulunan kabilelere hücum etmeleri çok

İSKİTLER

geçmeden bozkırda müthiş bir göç hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilmek gayesiyle batıdaki komşularına saldırmak zorunda kalmıştır^[10].

İskitler yukarıda da belirttiğimiz üzere doğudan batıya doğru kavimlerin birbirlerini sıkıştırmaları sonucunda, tarih sahnesine çıkmışlardır. Bunların M.Ö. 8. yüzyılda Kimmelilerin ülkesine yayıldıkları kabul edilmektedir^[11]. Antik yazar Herodotos da göçebe İskitlerin Asya'da yaşadıklarını ve Massagetlerle yaptıkları savaşta yenildiklerinden dolayı batıya doğru ilerleyerek, Kimmerlerin yaşadıkları coğrafyaya yayıldıklarını bildirmektedir^[12].

A. İskit Adı ve İskitlerin Yayıldığı Coğrafya

1. İskit Adı

İskitler doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna nehrine kadar, 40. ve 50. paraleller arasında, yaklaşık 7000 kilometreden fazla bir sahaya yayılmışlardır^[13]. Bunun sonucunda çeşitli kavimler tarafından tanınmışlar ve bunların yazılı belgelerinde adlarından bahsedilerek, haklarında bilgiler verilmiştir. İskit adına ve onlarla ilgili bilgilere Grek kaynaklarında, Pers çivi yazılı metinlerinde, Asur ve Çin yıllıklarında rastlanmaktadır. Adı geçen kaynak, metin ve yıllıklar, dil, kültür ve coğrafya bakımından birbirinden farklı kavimlere ait olduğundan İskit adı bu belgelerde değişik şekillerde geçmektedir.

Uzak Kuzeydoğu step bölgesi hakkında son derecede muğlak olan ilk bilgiler Odysse, XI, 12-19'da Kimmerlerden bahsedilirken geçmektedir^[14]. Biraz daha iyi anlaşılır bilgiler Hesiodos'ta M.Ö. 8. yüzyıldan sonra, Kolonizasyon hareketlerinin başlaması üzerine ortaya çıkıyor. Bu dönemde Grek dünya anlayışı tamamen değişiyor ve mekân düşünceleri daha çok gerçek anlayışa yönelen yeni bir şekil alıyor^[15]. Hesiodos'un şiirlerinde İskitlere "Skudai" adıyla rastlanıyor^[16].

Grek kaynaklarında İskit adı ve İskitler hakkındaki bilgilere M.Ö. 8. yüzyıldan sonra sık sık rastlanmaktadır. Bu dönemden sonra bazı kaynaklar günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu kaynaklarda İskit adı "Skythai" olarak geçmektedir^[17]. Söz konusu kaynaklar arasında tarih açısından çok büyük önemi olan Herodotos'un Tarihi'nde adları dâhil İskitler hakkında çok kıymetli bilgiler verilmektedir. Hippokrates'te de İskit adı geçmekte ve özellikle İskitlerin gelenek ve görenekleri hakkında kıymetli bilgilere yer verilmektedir. Strabon'un Coğrafyasında da İskit adı geçmekte ve onların hayat tarzı, gelenek ve görenekleri hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca, Thukydidies'in Peloponnesoslularla Atinalıların Savaşı ve Ksenophon'un, Kyros'un Anabasisi adlı eserlerinde de İskitlerden bahsedilmekte ve İskit adı "Skythai" olarak geçmektedir.

Asur kaynakları tarih açısından büyük önem taşımaktadır. Bu kaynaklarda bir takım tarihi hadiseler, siyasi gelişmelere ışık tutabilecek noktalar vardır. Bilindiği üzere, yaklaşık M.Ö. 3100 yıllarında yazı Sümerler tarafından icat edilmiş ve Mezopotamya'nın kuzey ve güneyine dalgalar halinde gelerek yerleşen Sami kökenli kavimler tarafından geliştirilmiştir. Bu gelişmelerin değişik konulardaki bilgilerin günümüze kadar ulaşabilmesinde son derece hayati bir rol oynadığına şüphe yoktur. Söz konusu kavimler içerisinde Mezopotamya'nın kuzeyinde yerleşmiş olan Sami kökenli kavimlerin kuzey kolunu oluşturan Asurluların önemli bir yeri vardır.

Asurlular, Mezopotamya'nın kuzeyine yerleşmeleriyle Anadolu, Kafkasya ve İran'da

İSKİTLER

bulunan kavimlerle tanışma imkânı bulmuştur. Asurlular İskitlerle de tanışmıştır. Asur kaynaklarında İskitlerin adına, ilk kez Asur imparatorlarından Mısır fatihi Asarhaddon'un (M.Ö. 680-668) devrine ait vesikada "Gimirrai"lerden ve "Aşguzal"lerden bahsedilmektedir^[18]. Çivi yazılı metinlerde geçen bu kavimlerden "Gimirrai"lerin Kimmerler ve "Aşguzai"lerin de İskitler olduğu kabul edilmektedir. Bu vesikaya göre, Asur İmparatoru Asarhaddon, imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu hudutlarını tehdit eden Kimmer ve Mannaların saldırılarını bertaraf etmek amacıyla İskit Kralı Bartatua ile anlaşmak yolunu tercih etmiş ve ona kızını vererek, İskitlerin adı geçen kavimlere karşı savaşmasını sağlamıştır.

Pers kaynaklarında da İskitlerin adına rastlanmaktadır. Bu kaynaklarda İskitlerden "Saka" olarak bahsedilmektedir. Sakalar yerleştikleri coğrafya, gelenek ve görenekleri dikkate alınarak üç ayrı grupta ele alınmaktadır.

İskitler hakkında bilgi veren ve onları üç grupta ele alan en önemli kaynak Pers Kralı Darius'a ait olan Behistun kitabesidir. Bu vesikaya göre, Sakalar, Saka tigrakhauda (sivri başlıklı Sakalar), Saka tiay para daray (Denizin ötesindeki Sakalar) ve Saka haumavarga olmak üzere üç grupta incelenmektedir^[19].

Persepolis'ten Xerxes kitabesinde de Daha, Saka haumavarga, Saka tigrakhauda ve Skudra adları geçmektedir. Denizin ötesindeki Sakalardan burada fazla bahsedilmiyor,^[20] fakat denizin ötesindeki Sakalar için Skudra adının kullanılmış olduğu kesin olarak görülüyor. Sus ve çevresinde bulunmuş olan tuğlalar üzerine yazılı çivi yazılı tabletler üzerinde de "İçkudra" (Susça) ve "Çkudra" (Persçe) adının Güney Rusya ve Karadeniz'in kuzeyindeki Avrupa İskitleri,^[21] yani Denizin ötesindeki Sakalar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Adı geçen çivi yazılı metinlerde Omuvargafa adına rastlanılmaktadır^[22] ki, bunun Sakal Amyrgioi'yle^[23] şüphesiz aynı olan Saka halkının, lakabı olduğu anlaşılmaktadır. Tigrakodap (Persçe, Tigrakhoda) adı da bu çivi yazılı tabletlerde geçmektedir. Şüphesiz bununla Jaxartes ırmağının yanında oturan Sakalar ifade edilmektedir^[24].

İskitler hakkında yapılan çalışmalarda Çin kaynaklarından da istifade edilmektedir. Ancak, bu kaynaklarda sadece Orta Asya İskitleri hakkında bilgi bulmak mümkündür. Asıl Çin kaynaklarını Tsan-Tsien'in Biyografisi ve Han-shu'nun Batı ülkeleri Monografisi oluşturmaktadır. Bu kaynaklarda Orta Asya İskitleri, "Sai"^[25] ve "Sai-wang" şeklinde gösterilmektedir^[26]. Bu kaynaklarda çoğu zaman Sakalara, Sai adı verilmiştir. Batı Türkistan'a giden Sakalar ise, Sai-wang adı ile tanıtılmıştır. Çincece wang sözü "kral, prens" demektir. Bu nedenle bu boyu, kral soyu şeklinde tanıtanlar dahi olmuştur^[27]. Eski Çincece Sak olan Sai şüphesiz Sakalar için kullanılmıştır^[28].

Sai halkları arasında An-hsi, Chi-pin, Chüan-tu, Hsiu-hsün, So-chü, Su-lo, Wei-tou ve Wu-shan-toplulukları bulunmaktadır. Asıl Sai halkları Türkistan'ın batı kısmındadır^[29].

İskitler daha önce de belirttiğimiz üzere, Çin seddinden Tuna nehrine kadar yayılmışlardır. İskitlerin bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmaları, onların çok sayıda kavim tarafından tanınmalarına vesile olmuştur. Onların geniş bir sahaya yayılmış olduklarını yazılı kaynaklar açık bir şekilde göstermektedir. İskitlere ait arkeolojik malzemenin de bu geniş coğrafyadan çıkarılmış olması yazılı kaynakları desteklemektedir. Burada İskit adını aydınlatmaya çalıştığımızdan dolayı yazılı kaynaklar ön plana çıkmaktadır. Daha açık bir ifadeyle Grek kaynaklarındaki Skythai, Pers kaynaklarındaki Sak, Çin kaynaklarındaki Sai

İSKİTLER

ve Asur kaynaklarındaki Aşguzai'nin aynı olup olmadığı, başka bir deyişle aynı kavim için kullanılıp kullanılmadığı meselesi ortaya çıkmaktadır.

İskitlerden değişik coğrafyalarda yaşayan ve birbirinden farklı dillerde konuşan toplulukların kaynaklarında bahsedilmiş ve İskit adı da bu kaynaklarda birbirinden değişik şekillerde yazılmıştır. Grekler esasen M.Ö. 8. yüzyılda kolonizasyon hareketlerinin başlaması sonucunda Karadeniz'in kıyısında İskitlerle tanışma imkânı bulmuştur. İskitler doğudan batıya doğru göç ettiklerinden ve Perslerin kuzey komşusu olduklarından dolayı onlar tarafından yakından tanınmıştır.

Pers kaynaklarında Saka haumavarga, Saka tigrakhauda ve Saka tiay para daray^[30] olmak üzere üç Saka grubundan bahsedilmektedir. Pers kaynaklarında geçen Saka haumavarga, şüphesiz Herodotos'ta geçen Sakai Amyrgioi'yle aynıdır^[31]. Kelimenin etimolojisi karanlık olmakla beraber, basit olarak belki "Omargas Sakaları" ya da "Omargas'a tabi olan Sakalar" düşünülebilir^[33]. Saka tiay paradaray, yani Deniz'in ötesindeki Sakalar olarak Karadeniz İskitleri düşünülmüştür. Greklerin dilinde Sakalara genel olarak "Skythai" denilirken, doğu Sakaları olan Saka haumavarga "Sakai" olarak adlandırılmıştır.

Herodotos, Sakalar olarak adlandırılan İskitleri başlarına yüksek, yukarıya doğru sivrilerek yükselen başlıklar giyen, pantolonları bulunan ve ülkenin şartlarına göre, muharebe silahı olarak yay, hançer ve balta taşıyan insanlar olarak tasvir etmektedir. Ayrıca, Greklerin İskit olan Doğu Sakalarını, Sakai Amyrgioi olarak adlandırdıklarını, Perslerin ise, bütün İskitleri Sakai olarak adlandırdıklarını belirtmektedir^[33]. Bizzat Persleri tanıyan Herodotos'un Perslerin bütün İskitleri Sakai olarak tanıdıklarını belirtmesi gerçekten büyük önem taşımaktadır ve Pers kaynaklarında üç Saka grubundan bahsedilmesi meselesinin hallini kolaylaştırmaktadır. Deniz'in ötesindeki Sakalar tabirinin Karadeniz İskitleri için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Asur kaynaklarındaki Aşguzai (İşkuzai) adı da Sakalar için kullanılmıştır^[34]. Çin kaynaklarında ise Sai adı geçmektedir. Klasik Çince Sai, Sak^[35] olarak okunmaktadır.

Grek kaynaklarındaki Skythai'nin, Pers kaynaklarındaki Saka ile aynı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır, fakat Grekler İskit tabirini daha çok Batı İskitleri, yani Hazar Denizi'nden Tuna Nehri'ne kadar Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Sakalar için kullanmıştır. Çin kaynaklarındaki Sai adı doğu Sakaları için kullanılmıştır. Greklerin kullandığı İskit kelimesinin ad olarak Perslerin Sakalarını tam olarak karşılamasa da onların büyük bir kısmını karşıladığı anlaşılmaktadır. Grek kaynaklarındaki İskit adının Pers kaynaklarındaki Saka, Asur kaynaklarındaki Aşguzai kelimelerini karşıladığını söylememiz mümkündür. Çin kaynaklarında geçen Sai'nin de Pers kaynaklarında geçen Doğu Sakaları için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çinlilerin batısında; Asurluların kuzeydoğusunda ve Greklerin doğusunda bir coğrafyaya yayılmış olan Perslerin doğu Sakalarının Çin kaynaklarındaki Sai, Grek kaynaklarındaki Skythai'nin Pers kaynaklarındaki Deniz'in ötesindeki Sakalarla aynı olduğu açıklığa kavuşmaktadır. İskitlerin çok geniş bir sahaya yayılmaları ve farklı kavimler tarafından tanınmaları ve kendi dillerinde adlarının ne olduğunun bilinmemesi meseleyi güçleştirmesine rağmen; antik kaynakların verdiği bilgiler, yukarıda da belirttiğimiz üzere İskitlerin Sakalar olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.

2. İskitlerin Yayıldığı Coğrafya

İSKİTLER

İskitlerin yayıldığı coğrafya hakkında bilgileri, hem yazılı kaynaklardan hem de arkeolojik buluntulardan öğrenebilmekteyiz. Yazılı kaynaklarda İskitler ya giyinişlerine ya da buldukları coğrafyaya göre adlandırılmıştır. Günümüzde artan arkeolojik araştırmalar ve bunun sonucunda ortaya çıkarılan buluntular İskitlerin yayılmış oldukları coğrafyanın tespiti bakımından büyük önem taşımaktadır.

Arkeolojik buluntular İskitlerin M.Ö. 1. bin yıl içerisinde Tuna Nehri'nden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan oldukça geniş bir sahaya yayıldıklarını göstermektedir. Bu geniş düzlük, doğal bir otlak görünümündedir^[36]. Bu kuzeydoğu step bölgesi yüksek Pamir, Tiyen-Şan ve Altay dağ kollarından, Batı Türkistan üzerinden batıya ve aşağı Tuna bölgesine kadar, bütün Güney Rusya'ya yayılmaktadır. Batıda Silezya'ya kadar ulaşmakta, doğuda birçok geçit vasıtasıyla Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle bağlanmaktadır. Bu bölgenin doğusu büyük çöl sahasıyla kaplıdır, buna karşılık batı kısmı umumiyetle verimli ve doğudan elverişlidir. Kuzeye doğru bu mekân eski zamanlarda bataklıklar ve sık ormanlarla tamamen kaplanmıştı, güneye doğru geniş alanlar Hazar Denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgaları ve Kafkas dağ silsilesiyle sınırlanmıştır^[37].

Antik çağda bu bölgenin sınırları daha çok siyasi sınır olmaksızın coğrafi hatlarla tespit edilmişti. Bu coğrafi sınırlar, doğudan batıya doğru Nanşan ve Tiyen-Şan sıradağları ile Oxus Nehri'nden oluşmaktaydı. Bunların arkasından gelen İran Platosu, belki daha ziyade siyasi bir sınırdı, fakat onu tekrar Kafkas Dağları, Karadeniz, Karpatlar ve Tuna nehrinin oluşturduğu doğal sınırlar takip ediyordu^[38]. Bu kuzeydoğu step bölgesi ilk olarak M.Ö. 8. yüzyılda tarih sahnesine çıkmıştır. Burası yaklaşık bin yıl boyunca step topluluklarının elinde kalmıştır^[39].

Behistun Kitabesi 6'da en eski ülkeler listesinde yalnız Saka adı bulunuyor. Persopolis'e' Darius Kitabesi ülkeler listesinde de ilk defa Hinduş adı meydana çıkıyor. Bu liste İndus bölgesinin zaptından sonra, keza Tell el Maskautah, Kabret ve Mısır'da Süveyş'ten Darius stellerinde olduğu gibi yapılmıştır. Sonunda bu liste Sakaların Asya sınırındaki bataklık arazide yaşayan Sakalar ve ovalıkta yaşayan Sakalar olmak üzere iki gruba ayrıldığını göstermektedir. Artık, Saka haumavarga ve Saka tigrakhauda'nın arka arkaya sıralandığını daha sonraki kitabe örnekleri açıklıkla gösteriyor. Düzlükteki Sakalar şüphesiz Saka tigrakhauda'dır. İlk grup olarak ise, Saka haumavarga gösteriliyor. Hamadan'dan I. Darius'un altın levha kitabesinde Saka haumavarga, adı geçen yerin, sonunda kuzeydoğu sınır halkı olarak, tespit edilebiliyor. Burada imparatorluğun kuzeydoğu-güneybatı sınırı boyunca Sogdun yanından Put'a kadar Sakaların bulunduğu belirtiliyor^[40]. İran'a arkeolojik kazılar yapmak üzere giden Ernest Herzfeld'in Hamadan'da bulduğu bu altın kitabe Pers İmparatorluğu kayıtlarına göre Darius zamanında en kalabalık sınır halkı olarak Sugda'nın ötesinde kuzeydoğuda bulunan Sakalar gösterilmektedir. Herzfeld bu bilgilerden şimdiye kadar kabul edilen aksine, Sakaların vatanının Pamir silsilesi olmadığı ve adı geçen yerin kuzeyindeki Fergana Ovası'nın olduğu sonucunu çıkarmaktadır^[41].

Strabon ise, Hazar Denizi civarında hüküm süren İskitlerin daha çok Dahalar, daha doğudakilerin ise Massaget ve Sakalar olduklarını belirtmektedir^[42]. Hekataios ise, Karadeniz İskitleri, Hazar Denizi'nin doğusunda geniş düzlükte yaşayan Massagetler ve onların doğusunda bulunan Sakai Amyrgioi olmak üzere üç grup tanıyor. Pers takviminde Hekataios'un doğru anlattığını, artık yazılı listeler gösteriyor. Yalnız Massaget tasviri orada meydana çıkmıyor. Her iki ad Saka tigrakhauda ve Massaget tamamen maksada uygun

İSKİTLER

olarak aynı şekilde görülüyor. Bununla her iki tasvirin birbirini tuttuğu ve özellikle "Massagetai" olarak ifade edilebildiğine karar verilebiliyor. Keza, her iki adla tamamen açık bir şekilde Saka kavimlerinin Batı Türkistan düzlük sahasındaki grupları belirtiliyor. Mısır Darius stelinin ifadesiyle "Düzlük Sakaları", Hekataios'taki gibi, Hazar Denizi'nin doğusundaki bölgede yaşayan "Düzlük Massagetleri" olarak belirtilmiştir^[43].

Hamadan'da bulunan altın kitabede Sogdiana'nın ötesinde oturan Sakalar, yani "Saka tiay para Sugdam" söz konusudur. Sugda'nın doğal sınırı Zarafşan'ın kuzeyindeki dağlardır. Bunların arkasında Jaxartes sahası başlamaktadır. Yalnız Sakaların oturduğu "Para Sugdam" günümüzde Fergana'dır. İlk olarak Sogdiana Dağlarının arkasında Ptolemaios'a göre Sakaların ülkesi başlıyor, Burası Surcab ve Wachş nehir bölgeleri üzerinde güneye doğru genişlemiştir. Böylece aşağı yukarı Karategin'de Saka ülkesine dahil olmaktadır. Herhalde bu hat daha iyi olarak altın kitabedeki "Para Sugdam"a uyuyor^[44].

Çin kaynaklarının verdiği bilgilerden olduğu gibi, Pers ve Grek kaynaklarındaki bilgilerden de Doğu Sakalarının ağırlık noktası meydana çıkarılabiliyor. Bunların yerleşim sahasının Fergana ve bunun doğusunda aranması gerekiyor. Çin kaynaklarına göre, doğu tarafı için Tiyen-Şan'da, Yukarı İli, Çu ve Narin'de oturdukları açıktır. Şüphesiz daha sonra, Hoten ve Maralbaş'ında bulunmuş olan Sakça el yazıları günümüz Doğu Türkistan'ında Sakaların yayılmış olduklarına işaret ediyor. Bu yayılmanın ne zaman olduğunu belirleyemiyoruz^[45].

Hazar Denizi'nin batısından başlamak üzere Tuna nehrine kadar Karadeniz'in kuzeyindeki sahaya İskitler yayılmıştır. Bunların yayıldıkları coğrafya hakkında antik kaynaklarda önemli bilgiler vardır. Bu kaynaklar arasında Herodotos'un verdiği bilgi önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca yapılan arkeolojik kazılar sonucunda meydana çıkarılan maddi kültür unsurları da İskitlerin yayıldıkları coğrafya hakkında bize fikir vermektedir.

Adı geçen bölgede yaşayan İskitler, Pers kaynaklarında "Deniz'in ötesindeki Sakalar" olarak adlandırılmıştır. Herodotos bu bölgede yaşayan İskitlerin oturduğu yerler hakkında iki farklı mütalaa vermektedir. Bunlardan birincisi Pers kralı Darius'un İskitya seferi dolayısıyla söyledikleridir^[46]. Buna göre, İskitya toprakları kare şeklinde, dama taşlarını andırır bir düzlüktür. Burada çarpışan ordular, büyük ırmaklar ve dağlar yüzünden hiçbir güçlüğe uğramadan dama taşları gibi, kolayca dolaşmaktadır. İkincisi ise, Herodotos'un Olbia'daki Grekler'den ve Aristes adında, M.Ö. 7. yüzyılda yaşamış olan bir seyyahın söylemiş olduğu destan dizelerinden öğrenmiş olduğu bilgilerdir.

Buna göre, Güney Rusya'da Olbia kentinden kalkarak, kuzeye doğru gidilirse, önce Hypanis^[47] nehrinin denize yakın kıyılarında oturan Kallipidaia İskitlerine rastlanır. Daha kuzeyde Tyras^[48] nehri ile Hypanis nehrinin orta yataklarının birbirlerine yaklaştıkları yerde Halizonlar yaşamakta idiler. Bunların yaşayışları da Kallipidailerinki gibi, İskitlerinkinden epeyce değişik olup çiftçilikle uğraşmakta idiler. Buğday, darı, mercimek, soğan ve sarımsak yetiştirdikleri belli başlı ürünlerdi. Halizonların yukarısında çiftçi İskitler vardı. Bunlarda buğday yetiştirmekte idiler. Daha yukarı da ise Neuriler yaşamakta idiler. Bunların kuzeyinde ise, iskan edilmemiş bölgeler bulunmaktaydı^[49].

Deniz yönünden gelirken Borysthenes^[50] nehrini geçince, ağaçlı bir bölge gelmekte, bu bölgenin iç kesimlerinde ise, çiftçi İskitler oturmakta idiler. Bunlar kendilerinin adının Olbiopolitler olduğunu söylemekte idiler^[51]. Bu çiftçi İskitlerin oturduğu bölge, doğuda Pantikapes^[52] kuzeyde ise Borysthenes nehirleri arasında yer almakta idi. Bundan sonra gelen bölge çöllerle kaplı olup, buralarda İskit soyundan olmayan Adrophaglar oturmakta

İSKİTLER

idiler. Adrophagların bölgesini geçtikten sonra ise, yeniden çöller başlamakta idi. Bu çöllerin başladığı yerlerde insan yaşamamaktaydı^[53].

Herodotos, sözünü ettiğimiz çiftçi, İskitlerin doğusunda, Pantikapes'i geçince, göçebe İskitlerin sürülerini otlattıklarını ve bu bölgenin Gerros^[54] ırmağına kadar uzandığını belirtmektedir. Gerros'tan ötesi ise, Kralî İskitlerin ülkesi olup, güney yönünde Taurika'ya,^[55] doğu yönünde Palus-Maiotis üzerinde bulunan ve Kremnes^[56] adı verilen limana ve Tanais^[57] nehrine kadar uzanan toprakları kaplamakta idi. İskitlerin en yiğit ve en kalabalık bölümü bu bölgede oturmakta idi. Kuzeyde Kralî İskitlerin ötesinde, İskit olmayan Melankhlenoslar yaşamakta idi. Melankhlenosların ülkesini geçtikten sonra ise, yeniden çöller ve bataklıklar başlamakta idi^[58]. Tanais nehrini geçtikten sonra ise; İskitya sona ermekte idi^[59].

İskitler Çin Seddi'nden Tuna nehrine kadar yayılmalarının yanında, Ön Asya'ya da yönelmiştir. İskitlerin Ön Asya'ya yönelmelerinin sebebi Kimmerleri takip etme düşüncesidir. Kimmerleri yurtlarından çıkararak İskitler, bunların ardından, Kafkaslar'ı doğudan dolaşarak, Hazar Denizi kıyısını takiben Derbent-Demir Kapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve daha güneye^[60] -daha genel bir deyimle- Ön Asya'ya dalgalar halinde akmaya başladılar. Urartu Kralı II. Rusa'nın Kimmerlerle olduğu gibi, akıllıca bir siyaset izleyerek, bunlarla anlaşma yaptığı görülür. İskit akınları Asur sınırlarına yönelir^[61]. Kimmerleri kovalayarak gelen İskitler Medlerin egemenliğine son verirler. Bütün Küçük Asya'ya yayılırlar ve burada yirmi sekiz yıl hüküm sürerler^[62].

İskitlerin çok istekli bir şekilde güneyde bulunan ülkelere gittikleri birçok tarihi hakikatten anlaşılmaktadır. Akamenit döneminden sonra bunların bir kısmını günümüze kadar adları Arachosia ve Drangiana olarak söylenen yerlerde buluyoruz. Keza onlar, Anadolu'nun içlerine kadar da yayılmış ve orada hakimiyetlerinin izini bırakmıştır. Aynı İskitler muhtemelen de Akamenit Dönemi öncesinde Fırat ve Dicle dolaylarında hüküm sürmüş ve dillerine ait ipuçları bırakmıştır^[63]. M.Ö. 4. yüzyılın başlarında dahi Doğu Anadolu'da hakim olduklarını bize Ksenophon bildirmektedir. Ksenophon, Onbinlerin dört plethron^[64] genişliğindeki Harpasos^[66] nehrine kadar ilerleyerek, buradan da İskitlerin memleketine girdiklerini ve bir ovada dört günde yirmi parasang^[66] gittiklerini belirtmektedir^[67].

İskitler yalnız Anadolu'da kalmayarak, daha güneye ilerlemiştir. Mısır üzerine yönelerek, Suriye'ye girdikleri sırada Mısır Kralı Psammatikos karşılıklarına çıkmış, armağanlar vermiş ve daha ileri yürümekten onları alıkoymuştur. Sonra onların bir kısmı dönmüş,^[6] fakat bazıları orada kalmayı tercih etmiştir. Bundan dolayı eski Tevrat'taki Beth-Sean, daha sonra Skythepolis olarak, anılmaktadır^[69].

İskitler Ön Asya'ya yayılmaları esnasında Filistin'e kadar ilerlemelerine rağmen, onların asıl izleri Anadolu'nun doğu kesiminde bulunmaktadır. Artık yazılı kaynakların yanında son kazılarda çıkarılmış olan arkeolojik malzemeler de bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

B. İskitlerin Kökeni Meselesi

1. İskitlerin Kökeni Üzerine Görüşler

İskitlerin kökenine dair antik kaynaklarda ve arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntularda yeterli bilgiler bulunmamaktadır. İskit araştırmalarının başlamasıyla birlikte İskitlerin kökeni meselesi de gündeme gelmiş ve çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. E. H.

İSKİTLER

Minns, “Etnografya ile ilgili hiçbir mesele belki de İskitlerin soyu problemi kadar tartışılmadı” [70] diyerek, meselenin önemini belirtmektedir. Zihinleri meşgul eden bu mesele üzerinde 18. yüzyıldan günümüze kadar çalışmalar yapılarak, çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazı otoriteler İskitlerin İranî, bazıları Slav ve bazıları da Ural-Altay ırkına mensup olduklarını belirtmiştir. Buna göre, İrani, Slav ve Ural-Altay ırkı nazariyeleri olmak üzere üç farklı bakış açısı ortaya çıkmaktadır.

İskitlerin kökeni meselesi ortaya atılınca, ileri sürülen nazariyelerden birisi İskitlerin İranî bir kavim olduklarıdır. 19. yüzyılda Zeus, Müllenhoff, Tomaschek, Fressel ve Wilser’in çalışmaları dikkati çekmektedir[71]. Bu nazariyenin savunucuları İskit ve İran dinini karşılaştırarak, bu iki din arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Yine, İskitleri İranî bir kavim olarak kabul eden bilim adamları, onlardan kaldığını ileri sürdükleri kelimelere dayanarak iddialarını ispat etmek istemektedir.

20. yüzyılın başlarından itibaren de İskitlerin İranî bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamları ortaya çıkmıştır. Bunların başında İraniyatçı Albert Herrmann gelmektedir. Bu bilim adamı Pamir Sakaları olarak adlandırdığı grubun doğu İran kökenli olduğunu dillerinin gösterdiğini ileri sürmektedir[72] Kretschmer de İskitlerin bakiyelerinde asıl İran kütlesinin bulunduğunu ve İskitlerle İranlılar arasında kültürel yakınlık bulunduğunu belirtmektedir[73] Junge ise, Sakalarla Perslerin yakın akraba kavim olduklarını[74] ve dolayısıyla Hint Avrupaîliklerini kabul etmektedir[75]. Von der Osten de adı çok defa zikredilen İskitlerin çoğunluğunun Hint Avrupai soydan oluştuğunu belirtiyor. Avrasya step kuşağı içinde büyük hareketlerle daima başka ırka mensup grupların da bir göç dalgası oluşturduklarının ortaya çıktığını vurgulayarak, bu durumda böylece Türk toplulukların da karışmasının söz konusu olabileceğini ileri sürüyor[76]. Potratz[77] ve Rostovtzeff[78] de İskitlerin İranî bir kavim olduğu görüşünü ileri sürüyor. Grousset de “Özel adlar biliminin de gösterdiği gibi İskitler İran ırkına mensupturlar” diyerek, onların Hint-Avrupaî bir kavim olduklarını kabul ediyor[79].

Bu görüşler İskitlerin dili ve dini ele alınarak ileri sürülmektedir. İskitlere ait olduğunu belirttikleri bazı isimleri dikkate alarak ve İskit diniyle İranlıların dinini karşılaştırarak, İskitlerin İran soyundan olduğunu ileri sürmektedirler. Oysa, elde ettikleri az sayıda malzemeyle ve İskit diniyle İranlıların dinini karşılaştırmakla Çin Seddi’nden Tuna nehrine kadar yayılmış olan İskitlerin kökenini belirlemek ve onların Hint Avrupaî bir kavim olduğunu ileri sürmek ilmi gerçeklere uymamaktadır.

Bu nazariyeye göre İskitlerin Slav ırkına mensup oldukları kabul edilmektedir. Bu fikir Slav memleketlerinde revaçtadır. Bu görüşü savunanlar Ruslardır. Ruslar daima İskitlerden Slavlıkları ispat olunmuş gibi bahsetmektedir. Halbuki Herodotos ve Hippokrates’in eserlerinde Slavlık tezini destekler bir tek delil bulmak imkanı bile yoktur.

Slavlık tezini ileri sürenlerden birisi İ. E. Zabelin’dir[81]. Zabelin Herodotos’un eserinden ziyade Kul Oba’da bulunmuş İskit vazolarındaki resimlerden hareketle İskitlerin Slavlığını ispat etmeye çalışmıştır. Bu resimlerdeki elbiseler ile Rusların elbiseleri arasında bağlantı kurmaya gayret etmiştir. Mannert ve Cuno gibi bazı bilim adamları da ikna edici deliller getirememeksizin, İskitleri Slavların ataları olarak görmüşlerdir[81]. Grigoriev, İlovaiski gibi bazı Rus bilim adamları da onların Slav orijinli olmaları gerektiğini ileri sürmüştür[82].

Bu görüşü destekleyecek hiçbir yazılı kaynak bulunmadığından ve son derece de keyfi olarak değerlendirilen arkeolojik buluntulardan da sağlıklı bir sonuç alınamayacağından, ilmi temeli en tutarsız olan görüş İskitlerin İslavlığıdır. Zaten bu nazariye Rus bilim

İSKİTLER

adamları dışında hiçbir bilim adamı tarafından rağbet görmemiştir.

İskitlerin hangi ırka mensup olduğu meselesi ortaya çıkaldan bu yana, en kuvvetli nazariye İskitlerin asılları itibariyle Ural-Altay ırkına mensup oldukları nazariyesidir. Bu görüş de yaklaşık olarak 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ileri sürülmeye başlamıştır. Bu tezin en meşhur taraftarı olarak, B. G. Niebuhr bilinmektedir^[83].

Niebuhr, Herodotos'un eserini gayet tarafsız bir metotla inceledikten sonra, İskitlerin Tatar^[84] veya Moğol kavimlerinden oldukları fikrini ileri sürmüştür. Dayandığı esas, İskitlerle Tatarların örf ve adetlerindeki benzerliklerdir. Bu fikri meşhur Yunan tarihi mütehassaslarından Grote de aynen kabul etmiştir^[85]. Niebuhr ve Grote'den sonra İskitlerin Moğolluğu tezini Neumann^[86] takviye etmiştir. Kiepert ise, Orta Asya'dan Güney Rusya'ya gelen İskitlerin gelenek ve göreneklerinin atlı kavimlerin göçebe hayat tarzına uyduğunu belirterek, bunların Moğol ya da Türk-Tatar ırkından olduklarını ileri sürmüştür^[87]. Nagy^[88]de İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğunu belirtmiştir.

Niebuhr'un ileri sürmüş olduğu nazariye gitgide daha da çok taraftar bularak, mesele çok yönlü olarak incelenmiştir. Bu araştırmacılar arasında yer alan pek çok meşhur tarihçi, filolog ve arkeolog yaptığı çalışmalarda görüşlerini değişik şekillerde açıklamışlardır. Bunlar arasında meşhur çivi yazısı mütehassısı Mordtmann, Saka tigrakhauda ve Saka haumavarga'nın Türklüğünü çivi yazılı metinlere dayanarak ispatlamaya çalışmıştır^[89]. Filolojik malzemeleri Türkçe kelimelerle karşılaştıran Kuun da, "Artık belgelerin bolluğu İskitlerin kolektif adının farklı Türk soylarını içerdiğini açıkça gösteriyor" demekle İskitlerin Türklüğünü kabul etmektedir^[90].

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğu nazariyesi doğrultusunda 20. yüzyılda da birçok çalışma yapılmıştır. Bunların başında Minns gelmektedir. Minns yazılı kaynakları ve çok sayıda arkeolojik malzemeyi değerlendirerek, onların Hint Avrupa! bir kavim olmadıklarını,^[91] dolayısıyla Ural-Altay ırkına mensup olduklarını kabul etmiştir^[92]. Franke de İskitlerin Türklüğü fikrindedir^[93]. Meyer ise, göçebeleri genelde İranî olarak görmesine rağmen; Oxus ve Jaxartes dolaylarında ve buraların biraz daha kuzeyinde oturan Sakaların vaktiyle bir Türk soyundan olabilecekleri fikrini beyan etmektedir^[94]. Huntignford da İskitlerin Asya kökenli, Tatar veya Moğol ırkına mensup olduklarını kabul etmektedir^[95]. Ruben ise, İskitlerin lisanının İran lisanı olsa bile, onların Herodotos tarafından tasvir edilen adetlerinin İran adetleri olmadığını belirttikten sonra, Herodotos'un onların Dede Korkut'taki gibi Tepe-göze benzeyen varlıklara itikatlarını tasvir ettiğini, gözleri kör olan köle hakkındaki hikayelerin Köroğlu destanlarına geçtiğini vurgulayarak,^[96] İskitlerin Türk olduklarına inanıyor. Von der Osten ise, İskitleri İranî saymasına rağmen, "Avrasya step kuşağı içinde büyük hareketlerle daima başka ırka mensup grupların da bir göç dalgası oluşturdukları ortaya çıkıyor. Bu durumda Türk toplulukları da söz konusu olmalıydı"^[97] diyerek, İskitlerin içerisinde Türk topluluklarının varlığını da kabul ediyor.

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup olduğunu kabul eden ve bu konuda görüşlerini belirten Türk bilim adamları da vardır. Bunlardan biri, Molla Mehmed El'abeşi'dir. Bu bilim adamı, "Türk uruğlarından ve dünyanın büyük eski kavimleri zümresinden biri İskit Türkleridir"^[98] diyerek, İskitlerin bir Türk kavmi olduğunu kabul ediyor. Arsal ise, antik kaynakları ilmi metotla inceleyerek, İskitlerin (Sakalar) Türk olduklarını beyan ediyor^[99]. Günaltay da Sakaların Türklüğünü kabul ediyor^[100]. İskitlerin Türklüğünü kabul eden Türk bilim adamları arasında Zeki Velidi Togan da bulunmaktadır. Togan, "Zamanımızda İskitlerin menşei ve kültürleri meselesi ile uğraşan E. Minns, H. Triedler ve B. Laufer gibi, ben de bu

İSKİTLER

kavmin hakim tabakasının Türk olduğu kanaatindeyim” dedikten sonra, bunların hayat tarzı, kıyafet ve simaları, adet ve ahlakları hakkında Hippokrates tarafından verilen bilgilerin Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanlarla aynı olduğunu kabul etmektedir^[101]. Kırzioğlu da İskitlerin bir Türk kavmi olduğunu aynen kabul ediyor^[102]. İskitlerin Türk asıllı olduğunu kabul eden bilim adamlarından birisi de Guboğlu'dur. Bu bilim adamı, İskitlerin Orta Asya ya da Turan'dan Doğu Avrupa'ya göç ederek, tarihte “Scytsi” ya da “İskit” adıyla tanınan “Proto-Türkler” olduğunu belirtiyor^[103]. Tarhan ise, İskit araştırmalarının, Kimmerlerinkine nazaran çok daha ileri bir safhada bulunduğunu, aradaki bir takım problemlere ve karşıt hipotezlere rağmen, kökenlerinin Orta Asya'ya bağlandığını ve bunların Türk asıllı olduklarının katıyetle kabul edildiğini belirtmektedir. Arkeolojik materyal ve kaynakların bu tezin ana dayanak noktasını teşkil ettiğini ve diğer görüşleri objektif bir şekilde bertaraf ettiğini de ileri sürmektedir^[104]. Ögel de, Orta Asya'daki atlı kavimler için, bazen geniş olarak, Saka yerine İskit deyimini kullanıldığını ve Saka kavim adının yalnızca İndo-Cermen kavimlerini belirten bir deyim olmadığını, bunların içinde Türklerin ve hatta Moğolların dahi olduğunu kabul etmektedir^[105]. Seyidof ise, Sakaların esasını Türk dilli kabilelerin teşkil ettiğini belirtmekte ve “Türk soyunun, bilhassa Yakutların, Kazakların ve Azerilerin Soy kökünde -etnik oluşumunda- rol oynayan Sakalar, yalnız ve yalnız Türk dilli olmuşlardır” demektedir^[106]. Öztuna da Sakaların geniş ölçüde Arî unsurlarla karışmış Türkler olduğunu, Hanedanın ve hakim unsurun Türklüğünü kabul etmektedir^[107]. Koca ise, İskitlerin idareci kesiminin ve bazı boylarının Türk olduğu kanaatinde olduğunu belirtmektedir^[108].

2. İskitlerin Türklüğü Meselesi

İskitlerin kökenine dair nazariyelere baktığımızda, İskitlerin İslav kökenli olduğunu ileri sürenler, onların Slavlığını ortaya koyabilecek sağlam deliller ortaya koyamamaktadır. İskitlerin İrani bir kavim olduğunu ileri sürenler, onların dillerine ait olduğunu belirttikleri bazı kelimelerden hareket ederek, Perslerle İskitlerin dinini karşılaştırarak, İrani bir kavim olduğu kanaatine varmaktadır. Dilleri ve dinlerinin dışında İskitlerin İrani bir kavim olduğuna dair başka delil getirilmemektedir. İskitlerin Ural-Altay kökenli bir kavim olduğu kanaatinde olan bilim adamları da yazılı ve arkeolojik kaynakları nazarı itibara alarak, görüşlerini beyan etmektedir.

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğu ve hatta Türk olduğu tezi de gitgide bilim alanında daha çok taraftar bulmaktadır. Zamanla Orta Asya, Kafkaslar ve Anadolu'nun doğu kesiminde yapılacak arkeolojik kazıların bu kanaati daha da güçlendirmesi ve meselenin hallini kolaylaştırması ihtimal dâhilindedir. Şimdilik elde mevcut kaynakların verdiği imkân ölçüsünde İskitlerin ilk yurtlarının, adlarının, dillerinin, dinlerinin, sanatlarının, gelenek ve göreneklerinin Türklükle ne derece ilgili olduğunu belirtmeye çalışacağız.

İskitlerin anayurdu üzerine ilk tarihi bilgiyi Herodotos vermektedir. Herodotos, “Göçebe İskitler, Asya'daydılar; Massagetler'le yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes ırmağını geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler” demektedir^[109]. Herodotos, Araxes'i Aral Gölü'nün doğu tarafına akan Jaxartes olarak ifade ediyor ve sonraki yazarların Hazar Denizi'ne batıdan aktığını söyledikleri Araxes'i kastetmiyor. Ptolemy yukarıda adı geçen halkı Saka olarak bildiriyor ve doğuya, Jaxartes'in doğduğu bölgeye yerleştiriyor. Bundan dolayı İskitlerin M.Ö. 8. yüzyılda Orta Asya'da bulduklarını ve daha uzakta Bering Boğazı'na kadar göçebe toplulukların yayıldığını anlayabiliyoruz^[110]. Strabon da Sakalarla beraber İskit olarak adlandırılan Asyalı göçebe topluluklarından bahsediyor^[111]. Şüphesiz

İSKİTLER

Herodotos'un verdiği bilgi Strabon'unkinden çok daha fazla değer taşıyor, çünkü Herodotos, Strabon'dan yaklaşık dört asırdan daha fazla bir zaman önce yaşadığından dolayı verdiği bilgi çok eskiye aittir.

Modern araştırmacılardan bazıları da İskitlerin Asya kökenli olduğu tezini kabul ediyor. Bunlardan Minns İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğunu şu şekilde ifade ediyor: "Elbette, göçebe İskitlerin Asya kökenli olmaları İranlılarla alakalı değildir, fakat onların Arî olmayan köklerini hatıra getirir"^[112]. İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğu yolundaki görüşler beyan edilmeye daha sonraki zamanlarda da devam edilmiş, onların Asya kökenli bir kavim olduğu aradaki bir takım problemlere ve karşıt hipotezlere rağmen, bilim âleminde kabul edilmiştir^[113]. Batıda bulunmuş olan görünürdeki belli bir takım Sibiryalı unsurların mevcudiyeti de İskitlerin Batı Sibiryalı bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamlarının görüşlerini desteklemektedir^[114].

Türk ırkının anavatanı Asya'nın orta kısmıdır. Burası doğuda Kadırgan Dağları'ndan, batıda Ural Dağları ile Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibirya'dan, güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan geniş sahadır. Bu sahanın bugün coğrafyacılarca kabul edilen adı Orta Asya'dır. Türkler bu sahalardan bütün dünyaya yayılmıştır^[115].

Herodotos'un İskitlerin Asya'lı bir kavim olduğunu bildirmesi ve arkeolojik buluntularla batıda Sibiryalı unsurların ortaya çıkması ve Orta Asya olarak tanımlanan coğrafyanın da en eski devirlerden bu yana Türklerin anayurdu olarak bilinmesi, geldikleri coğrafya itibarıyla göçebe İskitlerin Türk kökenli bir kavim olabileceğini düşünmemizi mümkün kılıyor.

İskit/Saka adını açıklamak üzere şimdiye kadar bazı görüşler ileri sürülmüştür. Togan, İskitlerin kabile isimleri olan Targutae, Skolot ve Paralat kelimelerinin de Türk, Çigil ve Barula adlarının 'T'li cemi şeklinin, yani Türküt, Sikilüt ve Barulat demek olmasının pek mümkün olduğunu belirtiyor ve İskit kelimesinin Cengiz'in ilk dayandığı kabilelerden Sakait kabilesinin adı gibi, Saka adının 'T'li cem şekli olmasını hatıra getirdiğini ileri sürüyor^[116]. Kuun ise, Part krallıklarının kolektif adında, Arsak (Romalılar arasında Arsaces), Massagetlerin etnik adında Mas-sag ve Sakaların Grekler arasındaki "Sakai" adının kuşkuyla yer bırakmaksızın oriental Türk sözü "sağ", "akıllı", "yetenekli", "ileri görüşlü" anlamına gelen sözlerle aynı olduğunu belirtiyor^[117]. Saka/Sak adının Türk diline ait bir kelime olduğunu kabul eden Günaltay ise, Çağatay lûgatında Sak kelimesinin yan manasına geldiğini belirterek, Sakaların oturdukları yerlerin ana Türk iline nispetle yan taraf olduğu düşünülürse, onlara bu adın verilmiş olması münasebetinin anlaşılacağını bildiriyor^[118]. Aynı bilim adamı, vaktiyle bu adı taşıyan Türklerden Sibiryaya içlerine ve kuzeydoğuya doğru göç etmek mecburiyetinde kalmış olan ve günümüzde Ruslar tarafından verilen Yakut adıyla anılan boyların kendilerini hala Saka adıyla anmakta olmalarının da eski Sakaların Türklüklerini gösterdiğini belirtiyor^[119]. Seyidof ise, Sag/Sak'ın birden çok anlamı olan Türk menşeli bir kelime olduğunu ileri sürüyor ve Günaltay'ın da belirttiği üzere, Sak(a)/Sa'ların Yakutlarla soyca ya aynı, ya da yakın akraba olduklarını kabul ediyor^[120]. Birçok Türk lehçesinde Sa/Sak kelimesinin yaygın manalarından birinin "yay" olduğunu, bazı Türk lehçelerinde "kuvvet", "güç" manalarının bulunduğunu belirtiyor^[121]. Türkçede başta "y" ve "s" ile başlayan kelimelerin birbirinin yerine kullanıldığını, Yakut adının birinci hecesi "ya"nın, fonetik bakımından Sak(a), Sa (yay) ile farklı olsa da mana bakımından Sak/Sa (yay) ile aynılığını savunan Seyidof, ya ve Sa(k)/Sa'nın her ikisinin de "yay" demek olduğunu kabul ediyor^[122].

İSKİTLER

Sakaların kendilerine hangi adı verdikleri henüz kendi yazılı kaynaklarıyla belirlenmiş olmamasına ve onlara bu adı komşularının vermesine rağmen, kendilerini buna yakın bir adla anmaları mümkün görünmektedir. Bilim adamlarının Türklükle ve Türkçe ile bağlantılı görmeye çalıştıkları Sak kelimesinin, Seyidof'un da belirttiği üzere, Türkçede bazı kelimelerde başta "s" ve "y" değişim hadisesini, Türklerde yay ve okun en eski devirlerden bu yana önemini, Bozoklar, Üçoklar, 53 Yaylar, 40 Yaylar^[123] gibi daha sonraki Türk boylarının da yayı ve oku kendilerine ad olarak aldıklarını düşündüğümüzde Sak kelimesinin Türkçe ile alakalı bir kelime olabileceği akla yatkın geliyor. Ayrıca, Sakaların çok iyi yay ve ok kullanmaları, bu hususiyetlerinin hem yazılı kaynaklar ve hem de arkeolojik malzemeyle tespit edilmesi, onların adının yay ve okun birleşmesinden oluştuğu düşüncesini kuvvetlendiriyor.

Dilin milletlerin kökünün tayininde şüphesiz çok büyük önemi vardır. Bir milletin dilini tespit edebilecek yeterli malzemenin olmaması, o milletin hangi ırka mensup olduğunun belirlenmesinin zorlaştırmakta ve böyle bir durumda bu meselenin çözümünde din, gelenek ve görenekler ve sanat eserleri gibi ikinci dereceden kaynakların kullanılması mecburiyeti gündeme gelmektedir. Şüphesiz ki, bunların meselenin çözümünde dil kadar neticeye götürücü olması mümkün değildir.

İskitler de dilleri hakkında fazla materyal bulunmayan kavimlerden biridir. Bundan dolayı İskitlerin İrani bir kavim olduğunu iddia edenlerden başka, Türk olduğu görüşünü savunan dil bilimciler de bulunmaktadır. İskitlerin diliyle ilgili bilgileri çivi yazılı metinlerde ve Grek yazarlarının eserlerinde belirttikleri kelimelerden öğrenebiliyoruz.

Bölgenin coğrafi adları Eski Çağ yazarları arasında Türk dilinin yardımıyla Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar büyük bir sahada yayılmıştır. Hatta eski yazarların gösterdikleri delillere göre onlara Türk dilinde bazı adlar verilmiştir. Bunlara, Temerinda, Karım Paluk, Graucasus örnek olarak verilebilir^[124]. Temerinda birleşik kelimesinin ilk kelimesi olan Temer, Türkçe Tengiz ve Macarca Tenger olarak bilinmektedir^[125]. İskitler Graucasus Dağı'na Graucasim demiştir. Türk dilinde "kar", "kar"ı ve "okar", "yüksek"i nitelemek için kullanılmaktadır. Formaldaki "augan", Uygurca "okan", Çağatayca "ogan" yani "Büyük Tanrı"ya işaret etmektedir. İskitlerin Karım Paluk adı da Balık Gölü'ne işaret etmektedir^[126].

İskitlerin sadece coğrafya adlarıyla değil, aynı zamanda İskitçe Tanrı adlarıyla Türkçe arasında da bağlantı kurulabilmektedir. Herodotos, İskitlerin Hestia'ya "Tabiti", Zeus'a "Papaeos", Gea'ya "Apia", Göksel Aphrodite'ye "Artimpaşa", Poseidon'a "Thamimasadas" dediklerini bildirmektedir^[127]. Thamimasadas, Denizin Babası ve Artimpaşa, Erdem Paşa, bütün cesaretlerin başı anlamına gelmektedir. Tabiti ise, tapınmakla alakalı olup, tapımı, tapınmayı gösteriyor. En büyük Tanrı'nın adı olan Papaeos, Baba, Dede, Ata, Babir, Bayat Tanrı manasına geliyor^[128].

Sakaların diliyle ilgili olarak Sus ve civarından bulunan çivi yazılı metinler onların dilinin Türkçe olduğunu göstermektedir. Oldukça dağınık olan yazılardan Sakaların Türklüğü anlaşılmaktadır. Bu çivi yazılı metinlerde Türkçe kelimelere, anira, onarmak; arta, oturmak; daldu, doldurmak; gik, gök; irçigi, artmak, artık; kutta, katmak; çağrı, oğul; val, yol; vita vana, öte yana; vurun, urun örnek olarak verilebilir^[129]. Mordtmann bu metinlerden hareketle Sakaların Türk olduğunu ve bu yazıtların Türk-Tatar dil köküyle bağlantılı olduğunu kabul etmekte ve bu dile Sakça adını vermektedir^[130]. Bu metinlerde, özellikle fiillerin hemen hemen tamamı Türkçedir. Bunu bir tesadüf olarak düşünmek mümkün değildir. Tuna "Birbiriyle hiç ilgisi olmayan Dünya dillerinde, tesadüfi kelime uygunlukları bir

İSKİTLER

mucize kabilendendir ve örnekleri bir elin beş parmağını geçmez”^[131] derken, bunun sebebini de adı geçen eserde açıklamaktadır. Oysa, Sus'ta bulunan ve Sus diliyle ilgili görünen kelimelerin büyük çoğunluğu Türkçedir.

Kazakistan'da Alma-Ata'nın yakınında Esik kurganından üzeri yazılı küçük bir kap bulunmuştur. Sakalara ait olan ve 26 harften oluşan bu yazı Süleymanov tarafından, “Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu. (Halkın?) adı da yok oldu”^[132] şeklinde de günümüz Türkçesine aktarılmıştır.

Antik yazarların verdiği Tanrı, coğrafya ve şahıs adları, Sus ve çevresinde bulunan tuğla parçaları ve nihayet Esik kurganından bulunan küçük kap üzerindeki yazı İskit/Sakaların Türklüğünü göstermek bakımından büyük önem taşımaktadır. Şüphesiz, Çin'in kuzeybatısından Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahaya yayılmış topluluklar içerisinde başka dilleri konuşan topluluklar bulunuyordu. Fakat mevcut belgelerin gösterdiğine göre, İskit/Sakalar Türk dilli ve Türkçe konuşuyor olmalıydı. Mordtmann'ın da belirttiği gibi,^[133] çivi yazılı belgelere göre Sakaların dili, “Türk-Tatar” ve “Fin-Ugor” dillerinin henüz ayrılmadığı dönemden idi.

İskitlerin dini hakkında Grek kaynaklarında verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. İskitlerin Tanrıları hakkında Herodotos bilgi vermektedir. Herodotos İskitlerin en çok Hestia olmak üzere Zeus'a, Zeus'un karısı olan Toprak'a itibar ettiklerini, Apollon, Göksel Aphrodite, Herakles ve Ares'in ise, ikinci sırada yer aldığını belirtmektedir. Yine Herodotos, İskit dilinde Hestia'ya “Tabiti”, Zeus'a “Papaios”, Toprak'a “Api”, Apollon'a “Oitosyros”, Göksel Aphrodite'ye “Artimpasa”, Poseidon'a “Thamimasadas” denildiğini bildirmektedir^[134].

Herodotos'un verdiği bilgilerde İskitlerin Türklüğüne dair açık işaretler vardır. Başlıca, Papaeus (Gök Tanrısı), Apia (Yer Tanrısı) ve Tabiti (Ev ve Aile Tanrısı) olmak üzere üç Tanrı bulunmaktadır. Eski Türklere ait bütün eski kaynaklar Gök Tanrısı (Tengri) ile Yer Tanrısı (Yersub)'nın varlığından bahsediyor. Örneğin, Orhun Kitabelerinde, “Yukarıda Türk Tanrısı ve mukaddes Yer-Sub'u şöyle demiştir”:^[135] “Türk milleti yok olmasın, millet olsun”^[136]. Bu iki Tanrı'dan başka, Türklere bir de Umay adında ev hayatına ve çocuklara bakan bir Tanrıça bulunmaktaydı. İskitlerin Tabiti adını verdikleri tanrıça fonksiyonu itibariyle eski Türklere Umay'a tekabül etmektedir^[137]. Yer Tanrısı ismi olarak gösterilen Apia kelimesi de Türkçe bir kelimeyi düşündürüyor. Hemen hemen bütün Türk lehçelerinde Ebi, Ebe kelimesinin doğuran kadın manasına geldiği bilinmektedir. Bu kelime zamanında mahsul Tanrısı, yani mahsul veren, mahsul doğuran Tanrı adı olup, daha sonra Ebelere, doğuran, doğurmaya yardım eden kadınlara geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kazan lehçesinde Ebi kabile, büyük ana ve umumiyetle muhterem kadın manalarına gelmektedir^[138]. Eski Türklere muhterem kadınları Tanrıça adlarıyla yad etme adetinin olduğunu da Orhun kitabelerinden anlıyoruz. Bilge Kağan anasını Umay gibi görüyor^[139].

İskitlerde ruha inanış düşüncesi de köklü bir geleneğe bağlı bulunmaktaydı. Bütün hayatları boyunca, tabiatla mücadele ve kaynaşma içerisinde bulunan bu insanlar, zaman zaman bir takım korkunç veya garip tabiat hadiseleriyle karşılaşmışlar ve açıklayamadıkları bu halleri ruhlara atfetmişlerdir. Bunlar iyi ve kötü ruhlardır. Bazısı da işlerini bozar^[140]. İskitlere göre mukaddes addettikleri ve tapındıkları her cisim bir ruh taşımaktadır. Bundan da anlaşılacağı üzere, bilhassa Greklerle temastan önce İskitlerin dininde Şamanizm'e ait unsurlar bulunmaktadır. Şamanizm, umumiyetle Sibiry'a da yaşayan kavimlerin dini inanışlarını ifade eden bir tabir olup, Kuzey Asya halkları arasında, “Büyücü-Sihirbaz” anlamına gelen “Şaman” kelimesinden türemiştir^[141]. İskit dininde

İSKİTLER

Şamanizm ile beraber görünen unsurlar aynen, Türk-Moğol kültür tarihinde de bulunmaktadır. W. Schmidt, Şamanizm'i Gök Tanrı ile Yer Tanrı ve bunlara bağlı ruhlara dayanan bir din olarak kabul etmektedir^[142].

İskitlerin inandıkları ruhlar ve Tanrılar aleminin eski Türk dininde bulunan motiflerle olan benzerliğini tesadüfle açıklamak mümkün değildir; aksine bu benzerlikler ve bağların İskitlerin Türklüğüne işaret olarak kabulü akla yatkın gelmektedir.

İskitlerin gelenek ve göreneklerine dair bilgileri Herodotos ve Hippokrates'ten öğrenmekteyiz. Herodotos ve Hippokrates İskitlerin hayat tarzı ve bazı adetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Herodotos İskitlerin gelenek ve göreneklerine bağlı ve yabancı geleneklere kesinlikle kapalı bir toplum olduğunu belirtmektedir^[143]. Hippokrates ise, İskitlerin göçebe bir kavim olduğunu, onların soğuğa karşı korunaklı keçeyle kaplı, dört ya da altı tekerli, öküzler tarafından çekilen arabalarda yaşadıklarını hayvanlarına otu bol otlaklar bulmak için dolaştıklarını belirttikten sonra; onların pişmiş et yediklerini ve kısrak sütü içtiklerini bildirmektedir^[144].

Hippokrates tarafından verilen bilgiler Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanların aynıdır. Bunlar Türk "derme ev"lerinde, yani keçeden yapılmış kubbeli çadırlarda yaşamışlar. Söz konusu "derme ev"leri Türklerden alarak benimseyen bazı İranî kavimlerin bu evlerin bazı aksamına dair kullandıkları kelimelerin çoğunun Farsça değil de Türkçe olması, adı geçen evlerin asıl sahibinin Türkler olduğunu açıkça göstermektedir. Öte taraftan Arapların da bu evlere "Qubba Turkiya", yani "Türk Çadırı" dedikleri bilinmektedir^[145]. Ayrıca İskitlere tâbi olan Alan, As göçebelerinin çadır ve alaçuk yapmasını bilmedikleri, üstü ağaç kabukları ile örtülmüş arabalarda yaşadıkları ve İskitlerin diğer Türk kavimleri gibi kızırmızı içtikleri ve sütü kurutarak "kurut" yaptıkları bilinen hakikatlerdendir^[146]. İskitler ve Hunlar ata binmek ve kımız içmek gibi adetleri bakımından birbirine benzemektedir^[147].

Herodotos'un anlattığına göre İskitler başta at olmak üzere bütün hayvanları kesmektedir. Yine o, onların domuz kurban etmeleri bir tarafa, onu topraklarında beslemelerinin bile söz konusu olmadığını ifade etmektedir^[148]. Türkler hemen her devirde kesim hayvanı olarak atı diğer hayvanlara tercih etmişlerdir. Günümüzde at kurban etme adetinin gayrimüslim Altay Türkleri arasında devam ettiği bilinmektedir. İskitlerin genelde domuz beslemeleri ve onları asla kurban olarak kesmemeleri oldukça ilgi çekicidir. Buradan Türklerin bu hayvana karşı duydukları nefretin sadece İslamî kanaatle ilgili olmadığı sonucunu çıkartabiliriz^[149]. Bu cümleden olarak, İskitlerin at kurban etmeleri ve domuz kesmemeleri itiyadı, onların Türklükleri hususunda bir işaret olarak kabul edilebilir.

İskitler arasında oldukça fazla olan falcılar kehanetlerinin icrasında söğüt çubukları kullanmışlardır^[150]. Bu kehanet gösterme tarzı da günümüzde bile çok sayıda gayrimüslim Türk'ün dini merasimlerde çabuk kullandıkları düşünülecek olursa^[151] İskitlerin Türklüklerinin bir delili olarak düşünülebilir.

Herodotos, İskitlerin nasıl and içtikleri hakkında da bilgi vermektedir. O, and içenlerin toprak bir kabın içerisine şarap doldurup, kanlarını bunun içerisine karıştırdıktan sonra içtiklerini ve orada bulunan ileri gelen kişilere de ikramda bulunulduğunu belirtmektedir^[152]. İskitlerdeki bu merasim de eski Türklerde görülen and içme merasiminin aynıdır. Bu merasim Asya Hunlarında da aynı şekilde yapılmaktadır. Hun hükümdarlarından Huhanye M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında Çin elçileriyle anlaşma yaptığı zaman şaraba kan karıştırarak içmiştir^[153]. Bunun Ural-Altay kavmi olarak Macarlar ve Kumanlar arasında da yaygın

İSKİTLER

olduğu bilinmektedir^[154]. İskitlerdeki dostlaşma merasimlerinde görülen kan karıştırma usulü Tarih boyunca bütün Türk boylarınca devam ettirilmiştir; hatta Osmanlı edebiyatında kan yalaşıp dost olma motifine rastlanmaktadır^[155].

Herodotos hükümdarları öldüğü zaman, İskitler tarafından o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir mezar kazıldığını ve ölünün mumyalandığını belirttikten sonra, hayatta olanların kulak memelerini kestiklerini, başlarını çepeçevre kazıdıklarını, kollarını çizdiklerini, alınlarını ve burunlarını yırttıklarını bildirmektedir^[156]. Orhun kitabelerinden de böyle bir merasimin yapıldığını öğrenmekteyiz. Bilge Kağan Abidesi'nin güney cephesinde; Bilge Kağan babasının it yılının onuncu ayının yirmi altıncı gününde öldüğünü, domuz yılının yirmi yedinci gününde yas töreni yaptırdığını, bu esnada Çinlilerin itriyat, altın ve gümüş, diğer topluluklara mensup kişilerin de iyi at ve kara samur kürkleri getirdiklerini belirttikten sonra; tören sırasında bütün halkın saçlarını tıraş ettiğini ve kulaklarını yaraladığını bildirmektedir^[157]. Buradan İskitlerdeki ölü gömme adetinin aynen Göktürklerde de tatbik edildiğini anlıyoruz.

İskitlerde ölümlerin mumyalandığını arkeolojik malzemelerle de ispatlayabiliyoruz. Pazırık'tan bulunan cesetler mumyalanmıştır. Bu mumyalanmış cesetlerin üzerinde dövmelere de rastlanmıştır. Genelde cesetlerde, vücudun ön ve arka kısımlarında baştan aşağıya kadar dövmeler bulunmaktadır^[158].

Klasik eserlerde "mumya", "mumyağ" ve "mumyag" olarak geçen mumya, tıpta ve tahnitte cesetleri korumak için kullanılan bir maddedir. Bu madde Oğuz Türkleri tarafından mukaddes addedilmiştir. Eski Türkler, yok olmayı, toprak olmayı bir türlü kabul edememişler, bütün fertlerini değilse bile, ulularını ve hükümdarlarını mumyalamak suretiyle, maddi varlıklarını ebedileştirmek istemişlerdir. Değiştirdikleri muhtelif dinlerin ruh anlayışına göre, bu sanatlarını bazan tadile lüzum görmüşler, fakat büsbütün bırakmamışlardır. İslamiyet'ten sonra da, bu dinde böyle bir düşünce olmadığı halde, mumya yapmakta devam etmişlerdir. Buna en güzel misal, Anadolu Selçuklularının yaptıkları mumyalardır. II. Kılıç Arslan, I. Keyhüsrev, II. Süleyman Şah, III. Kılıç Arslan ve daha birçokları mumyalanmıştır^[159]. Bu durum, İskitlerde başlayıp, onlardan Göktürlere geçen ve onlardan da Anadolu Selçuklularına kadar ulaşan köklü bir ananeyi göstermektedir.

Herodotos, İskitlerin ölü gömme işleri tamamlandıktan sonra, mezarın üzerine toprak attıklarını ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarıştıklarını bildirmektedir^[160]. Bu adet eski Türklerde bulunmaktadır ve Orta Asya'nın kuzey bölgeleri bu şekilde yapılmış kurganlarla doludur. Orhun kitabelerinde mezarlar üzerine düşmanların heykelleri konulduğu belirtilmektedir^[161]. 12. ve 13. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki sahada yaşayan Kıpçak Türklerinde mezar üstüne tepelik yapma adeti olduğu malumdur. 13. yüzyılda Altın-ordu hanlarından Batuhan Devri'nde Türk ülkelerine seyahat eden Guillaume de Rubrouck Kıpçakların ölümlerinin mezarı üstüne büyük tepeler yaptıklarını ve tepe üzerine ölünün heykelini dikerek, eline bir kap verdiklerini belirtmektedir^[162].

İskitlerin kendi gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları bilinmektedir^[163]. Aynı şekilde Göktürklerin de gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları Orhun kitabelerinden anlaşılmaktadır. Bilge Kağan milletine Çin kültürünün cazibesine kapılmamalarını tavsiye ediyor. Çin ülkesine yerleşenlere, Çin'ce unvanları kabul edenlere, yaptıklarının yanlış olduğunu anlatıyor^[164].

İSKİTLER

İskit sanatının izlerini çok geniş bir coğrafyada bulmak mümkündür. Göçebe İskitler, yaşamış oldukları hayat şartları icabı, daimî mesken yerine, çadırı ikametgâh olarak kullanmış ve kendilerini, her türlü tabî unsurlardan koruyan bu nesneyi mukaddes addetmişlerdir. Kurgan adı verilen tepecikler de esasında, İskit çadırının, öbür dünya için hazırlanmış bir benzerinden başka bir şey değildir. Bu mukaddes istirahatgâh form olarak asırlarca devam etmiş ve bilhassa Hun-Türk kültüründe önemini muhafaza etmiştir^[165]. Enteresan bir nokta da, Selçuklu kümbetlerinin mimari olarak aynı geleneği devam ettirmesidir. Bunlar ekseriyetle iki katlıdır. Alt tarafı defin bölmesi olan kümbetlerin üst bölümü tamamen çadıra benzetilmiştir. Bu da bize, Selçuklu Türklerinin Müslüman oldukları halde hala eski bozkır hayatının geleneklerine bağlı olduklarını göstermektedir.

Çin'in kuzeybatısından Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahada meydana çıkartılan kurgan buluntuları da İskit ve Hunlardaki sanat anlayışının benzerliğini göstermeleri bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu sanata "Hayvan Üslubu" adı verilmektedir.

İskit ve Hun Bozkır sanatkârları, çoğunlukla ormanlardaki sarmaşıklar gibi, ölümüne birbirleriyle mücadeleye girmiş hayvanları tasvir etmektedir. Uzuvarın bükülmesi, yırtıcı hayvanların, akbabaların veya ayıların pençelerinde kıvranan geyikler ve atlar dramatik sanatın hoşlandığı konuları oluşturmaktadır^[166]. En çok kaplar, vazolar, levhalar ve süs eşyaları üzerindeki savaş sahneleri ve hayvan mücadelelerinde ileri teknik dikkati çekmektedir. Bu sanatın en belirgin özelliğini mücadele halinde olan hareketli figürler oluşturmaktadır. Orta Asya Türk sanatının özünü oluşturan Hayvan Üslubu da İskitlerde çok kullanılmış ve onlar tarafından geliştirilmiştir^[167]. Gerek seçilen konular ve gerekse bunların işlenişleri bakımından, İskit ve Hun sanatı birbirine çok yakınlık göstermektedir. Hatta bir merkezde imal edilip, değişik yerlerde ele geçen sanat ürünleri gibidirler. Bu derece yakınlık İskit ve Hunlar'ın aynı hayat tarzları ve aynı anlayışta sanatlarına da aksetmiş olduğunu göstermektedir. Bu durumu, Hun sanatının İskit sanatının bir devamı olduğunu düşünmememizi mümkün kılar.

İskitler uzun süre tarih sahnesinde kalan ender toplumlardandır. Hem uzun süre hâkimiyetlerini sürdüren, hem de geniş bir coğrafyada varlıklarını hissettiren İskitlerin bakıyelerinin olması ve yeni devletlerin teşekkülünde yer almaları gayet tabidir.

İskitlerden Tiyen-Şan, Maveraünnehir ve Doğu Türkistan'da yaşayanları Saka, Yedisu'da yaşayanları Şu ismini almış görülmektedir. Sakaların Vusunlarla Göktürklerin ataları olabileceği düşünülmektedir^[168]. Bu düşünceyi ilgili bölümlerde bahsedildiği üzere gelenek ve görenekleri, dini inanışları ve sanat anlayışlarındaki yakınlık açık bir şekilde göstermektedir. Saka tigrakkauda'ya ait olan ve Esik kurganından çıkarılmış olan yazının Göktürk yazısının proto tipi olduğu kabul görmektedir^[169]. Türkçe yazıldığı anlaşılan ve transkripsiyonu yapılan bu yazı Sakalardan Göktürlere geçmiştir. Bu durum açık olarak çok yönlü bir bağlantının olduğunu ve Göktürkçenin oluşumunda Saka tigrakhauda'nın fonksiyonunu ortaya koymaktadır.

Günümüz Türk topluluklarından Kent Türklerinin, Kaşgarlıların, Tarançlıların, kuzeyde bulunan Yakut Türklerinin atalarının Sakalar olabileceği kabul edilmektedir^[170]. Özellikle Kuzey Sibiry'a da yaşayan ve kendilerini Saka olarak adlandıran Yakut Türklerinin atalarının da milattan birkaç asır önce dışarıdan gelen bir saldırı sonucunda güneyden kaçarak, Yenisey ırmağı ve Baykal gölü yakınlarına sığınmaya mecbur olduğu hakkında riayetler vardır^[171]. Mançucada Sakalara Yakuv denilmekte ve onların Sakaların bir uzantısı olduğu da belirtilmektedir^[172]. Filolojik olarak da Yakut'la Sak(a), Sa adlarının

İSKİTLER

birinci hecelerinin aynı manaya gelen sözler olduğu belirtilmektedir. Buna göre "ya" ve "sak/sa" her ikisi de yay demektir. Yakutlar kendilerine Saklar gibi, "yay/ya/ sa"yı ad olarak almıştır^[173]. Bu ad konulurken, "sa/ya/yay"ın, "kuvvet", "güç" ve "müstakillik" manaları dikkate alınmıştır^[174]. Gerek Mançucada Sakaların Yçkuv olarak geçmesi ve gerekse Türk dilinde "s" ve "y" değişikliği Yakutların Sakaların bir uzantısı olduğunu göstermektedir. Yay ve okun Türk topluluklarında önemi sa-k/ya/ça/ yay. Kasok (Kas+ok), Yakut (Ya+kut) adlarından anlaşılmalıdır^[175] ve Yakutlarla Sakaların arasında bir bağlantı kurmamızı mümkün kılmaktadır. Yakutlardan bir kısmı, özellikle Lena vadilerinde yaşayanlar, kendilerini Uranhay Sakaları, yani Orman Sakaları olarak adlandırmaktadır^[176]. Kendilerini Saka olarak adlandırmaları da Yakutların Sakaların bir uzantısı olduğunu göstermek bakımında bir delil sayılmalıdır.

Tarih sahnesinde varlıklarını on asrı aşkın bir süre devam ettiren Sakaların, Yakutların, Kazakların ve hatta Kafkaslar'da yaşayan bazı Türk boylarının oluşumunda önemli rol oynadıkları söylenebilir^[177].

C. İskitlerin Siyasi Tarihi

1. Kavimler Göçü ve İskitlerin Tarih Sahnesine Çıkışları

Tarih öncesi devirlerden başlayan göçler aralıklarla devam etmiştir. Bu göçlerin hemen hepsinin siyasi ve askeri sebepleri vardır. Tarih öncesi devirlerde yapılan göçlerin sebeplerini, o devreyi aydınlayabilecek yazılı kaynaklar bulunmadığından tam olarak açıklayabilme imkânı her zaman bulunmamaktadır. Genelde yukarıda da belirttiğimiz üzere siyasi ve askeri sebeplerinin olduğu bir gerçektir. Burada ele alacağımız göç, M.Ö. 8. yüzyılda İskitlerin tarih sahnesine çıkışlarıyla ilgili olanıdır.

Yaklaşık olarak M.Ö. 800 yıllarında bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen ve uzun süren bir kuraklık, Orta Asya'nın ve Güney Rusya'nın bozkır bölgelerinde, kayda değer bir nüfus baskısına sebep olmuştur. Otlakların kuraklıktan etkilenmesi, doğu bozkırlarında yaşayan Hiung-Nu (Hun) kabilelerinin Çin'in kuzeybatı sınırına kaymalarına yol açmıştır^[178].

Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre; M.Ö. 8. yüzyılın başlarında Hiung-Nular Çinlilerle ve Choularla savaşmışlardır. Bunun sebebi olarak da Chouların her yerde garnizonlar kurmaları ve Hiung-nuların otlaklarının küçülmesi gösterilmektedir^[179]. İmparator Suan onlara karşı askeri bir harekete bulunmuştur^[180]. Bunun sonucunda Hiung-Nular Çin sınırlarının batısına kadar çekilmişler ve orada bulunan komşularını yerlerinden oynatmışlardır. Böylelikle diğer kabilelerin de batılarında bulunan kabilelere hücum etmeleri, çok geçmeden bozkırda müthiş bir göç hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilme gayesiyle batıdaki komşularına saldırmak zorunda kalmıştır^[181].

İskitler yukarıda da belirttiğimiz üzere, doğudan batıya doğru kavimlerin birbirini sıkıştırmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunların M.Ö. 8. yüzyılda Kimmerlerin ülkesine geldikleri kabul edilmektedir^[182]. Horodotos Göçebe İskitlerin Asya'da yaşadıklarını ve Massagetlerle yaptıkları savaştan yenik çıkarak, Kimmerlerin yanına göçtüklerini bildirmektedir^[183]. Fakat İskitlerle Greklerin tanışmaları Grek ticaret kolonileri zamanına rastlamaktadır. Bilindiği üzere, Grekler Karadeniz kıyılarına koloniler kurarak, bir takım ticarî faaliyetler de bulunmuşlardır^[184]. Bu kolonizasyon hareketleri İskitler hakkında fazla

İSKİTLER

bilgi sahibi olmamıza yetmemektedir. Malzemelerin arkeolojik buluntulardan oluşması ve yazılı kaynakların olmaması sağlıklı sonuçlar çıkarma imkânını ortadan kaldırmaktadır.

İskitlerin adına ilk kez Asur kaynaklarında rastlanmaktadır. Asur imparatorlarından Asarhaddon (M.Ö. 680-668) Devri'ne ait Prizma (B)'de adları geçmektedir. Bu vesikaya göre Asarhaddon, imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını tehdit eden Kimmer ve Mannalar'ın saldırılarını bertaraf etmek amacıyla İskit hükümdarı Bartatua ile anlaşmayı tercih etmiş ve ona kızını vererek, İskitlerin adı geçen kavimlere karşı savaşmasını sağlamıştır^[185].

Asur kaynaklarında İskitler hakkında Grek kaynaklarındaki kadar fazla bilgi olmamasına rağmen, Greklerin tarihi değer taşıyan ilk kaynağının Herodotos'un eseri olduğu düşünüldüğünde, İskitler hakkında bilgi veren ilk Asur kaynağının, bundan yaklaşık olarak ikiyüz yıl önce ortaya çıktığı anlaşılır. Buradan çıkarabileceğimiz başka bir sonuç da M.Ö. 8. yüzyılın içerisinde Orta Asya'dan çıkan İskitlerin M.Ö. 7. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde hissedilir bir güç olacak şekilde Asur sınırına kadar ulaşmış olduğudur. Bu ifadeden İskitlerin Hazar denizinin batısı, Tuna nehrinin doğusu ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmer yurdunun dışında, Ön Asya'ya kadar çok kısa zamanda yayılmış oldukları gerçeği de ortaya çıkmaktadır. İskitlerin tarihini çok daha öncelere götürmek isteyenler bulunmakla birlikte, sağlıklı sonuçların alınabilmesi yazılı kaynak olmamasından dolayı mümkün olmamaktadır. Bizce, İskitler yukarıda adı geçen Kimmer yurduna Asarhaddon'un adlarını zikrettiği dönemden biraz önce, M.Ö. 8. yüzyılın ortaları ya da bu tarihten biraz daha sonra gelmiş olmalıdır.

2. İskitlerin Komşu Kavimlerle İlişkileri

İskitlerin tarih sahnesine çıktıktan sonra çeşitli kavimlerle ilişkisi olmuştur. Bu ilişki genelde mücadeleleri aksettirmektedir. Hazar denizi ve Tuna nehri arasındaki coğrafyaya geldiklerinde Kimmerlerle karşılaşmışlar, onlarla mücadele edip yurtlarından kovarak, onları takip etmişlerdir. Bu esnada Urartular, Persler ve Asurlularla karşılaşmış ve onlarla mücadele etmişlerdir. İskitlerin mücadele ettiği diğer bir kavimde bozkır kavimlerinden biri olan Sarmatlardır.

A- İskit-Kimmer İlişkileri: Kaynaklardan öğrendiğimize göre, İskitler doğudan batıya doğru yöneldiklerinde, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan ve Hazar denizinden Tuna nehrine kadar uzanan geniş coğrafyada Kimmerlerle karşılaşmışlardır. Herodotos'un bildirdiğine göre, İskitler yukarıda bahsettiğimiz coğrafyaya gelince, Kimmerler büyük bir istila karşısında oldukları düşüncesiyle bir araya gelip durumu görüşmüşler. Hükümdarları ve halkın bir kısmı yurtlarını olması muhtemel bir istilaya karşı savunmayı düşünürken, diğer bir kısmı ise, İskitlerle savaşmaktansa, yurtlarını terketmeyi daha uygun görmüştür. Sonunda bu düşünce ayrılığından dolayı ikiye ayrılan halk, birbiriyle savaşmış ve geriye kalanlar da yurtlarını terketmiştir^[186]. Buradan anlaşıldığına göre İskitler, Kimmer ülkesine doğudan girdiklerinde ülkenin doğu bölümünde bulunan Kimmerlerle ilk teması kurmuşlar ve diğer bölgelerde yaşayan Kimmerler, İskitlerin batıya doğru geldiklerini ve durumun kendileri için kötü sonuç getireceğini anlamışlardır.

Kimmerler M.Ö. 8. yüzyılın son on yıl içerisinde batıya yönelmişlerdir. Şüphesiz bu göçün merkezini Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bozkırlar oluşturmuştur. Kimmerler oradan hareketle Kafkas yolunu seçerek,^[187] Kafkas geçitlerini aşmışlar^[188] ve Urartu topraklarına yayılarak Anadolu'yu istila etmeye başlamışlardır^[189].

İSKİTLER

Kimmerleri yurtlarından eden İskitler, Yakın Doğuya kadar onları takip ederek kovalamışlardır^[190]. İskitlerin önünde Doğu Anadolu'ya gelen Kimmerler, Urartulara saldırmışlardır^[191]. M.Ö. 8. yüzyılın sonları ve M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Asur sınır bölgesinde önemli değişiklikler olmuştur^[192]. Anadolu'nun doğusundaki Urartu, M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında bir taraftan Kuzey Suriye ve Fırat'a kadar, diğer taraftan Kafkaslar'a kadar uzanan büyük bir devlet olmuştur. Bunlar gerek Sargon ve haleflerinin, gerekse Kafkas geçitlerinde gittikçe büyüyen Kimmer tehlikesi yüzünden Asur nüfuz bölgesinden çekilmişlerdir. Urartu-Kimmer mücadelesi sonucunda istilacıların yolu Anadolu'nun içlerine doğru çevrilmiş ve Urartu Devleti de çökmekten kurtulmuştur^[193].

İskitler, Kimmerlerin ardından Kafkaslar'ı doğudan dolaşarak, Hazar denizi kıyısını takiben Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve İran'a^[194]. Daha genel bir deyimle Ön Asya dünyasına dalgalar halinde akmaya başladılar. Lehmann-Haupt'un Winckler'e dayanarak verdiği bilgilere göre, Kimmerlerin Urartu'nun kuzeydoğu eyaletlerine, Urmiye gölünün batı kıyılarına kadar yayıldığı, Urmiye gölünün güneydoğusunda oturan İşkuzalar tarafından Mannaların ülkesine saldırıldığı ve göçün batıya doğru yöneldiği kabul ediliyor^[195]. Buradan da anlaşılacağı üzere, Kimmerleri batıya gitmeye zorlayan sebeplerin başında doğudan gelen baskı yer almaktadır. Ayrıca, Kimmerleri batıya, yani Anadolu'nun içlerine iten sebepler arasında Kimmerler ve Anadolu'daki kavimler arasında daha önce gerçekleşmiş ilişkiler ve böylece Kimmerlerin Anadolu'nun en azından bir bölümünü tanımış olmaları düşünülebilir.

Asur vesikalarında ilk olarak Kimmerlerin ortaya çıkışı kral Sargon (M.Ö. 722-705) zamanına rastlamaktadır^[196]. Bu tarih İskitlerin ilk grubunun Kimmer yurduna yerleşmelerine tekabül eden tarihe yakınlık göstermektedir ve Çin imparatoru Suan'ın, Hiungniulara karşı giriştii cezalandırma tedbirleriyle harekete geçen Asya kökenli kavimlerin batıya doğru yapmış oldukları göçlerle doğrudan ilişkilidir.

B- İskit-Urartu İlişkileri: Urartular yerleşmiş oldukları coğrafya itibarıyla, Kafkaslar'dan Ön Asya'ya açılan kapılar üzerinde bulunmaktaydılar. Urartuların güneylerinde bulunan Asur'la olduğu kadar olmasa da, Kafkaslar'dan inen göçebe kavimlerle ilişkileri olmuştur. Bunlardan ilkinin Kimmerler, ikincisini ise, onları takip eden İskitler oluşturmuştur.

Kimmerleri takip ederek Doğu Anadolu'ya, Urartu ülkesine ulaşan İskitlerle Urartu kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) akıllıca bir politika izleyerek, bir anlaşma yapmıştır^[197]. Ancak, İskitlerle Urartuların dostlukları uzun sürmemiş ve 7. yüzyılın sonları ve 6. yüzyılın başlarında İskitler Urartu yerleşim merkezlerine baskınlar düzenleyerek bu merkezleri yakıp yıkmışlardır^[198].

II. Rusa tarafından inşa ettirilen Teişabaini kenti ve kalesi M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru İskitler tarafından zaptedilerek, tahrip edilmiştir. Burada yapılan kazılarda İskitlerin kullanmış olduğu ok uçları, orada yerleşik olan ve orayı savunanların cesetleri bulunmuştur^[199]. Yine II. Rusa tarafından inşa ettirilen Rusahinili kentinin de M.Ö. 7. yüzyılın sonları ile 6. yüzyılın başlarında İskitler tarafından yakılıp yıkıldığı sanılmaktadır. Kaleye yapılan baskın sonunda çatı ve ahşap malzemenin yanarak çökmesi, kerpiç duvarların pişerek tuğlalaşmasına neden olmuştur. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan 30 cm'lik kül ve yangın artığı tabakası yangının şiddetini göstermektedir. Yangın ve yıkımdan sonra, Toprakkale'de herhangi bir yeni yerleşme olmamıştır^[200]. Çavuştepe kalesi de İskitler tarafından yağma ve tahrip edilmiştir^[201].

İSKİTLER

Urartulular tarih sahnesine çıktıktan sonra, Asurlular ile ilişkide bulunmuş ve onlarla savaşmışlardır. M.Ö. 8. yüzyılın sonlarına doğru Kafkaslar'dan inen Kimmerlerle de mücadele eden Urartulular, onları takip ederek gelen İskitlerle zaman zaman anlaşmalarına rağmen, onların M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında ve 6. yüzyılın başlarında gerçekleşen istilalarına karşı koyamayarak, yaklaşık olarak M.Ö. 585 yıllarında^[202] tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Böylelikle İskit-Urartu ilişkileri, İskitlerin Urartu Devleti'ni ortadan kaldırmalarıyla son bulmuştur.

C- İskit-Asur İlişkileri: Kimmerlerin yurtlarını ellerinden alarak, onları takip eden İskitler Kafkaslar'ı aşarak, Urartu Devleti üzerinden Asur Devleti'nin kuzey sınırlarına kadar ulaşmıştır. Kimmerlerin hemen arkasından gelen İskitler Kimmerlerle birlikte Asur kaynaklarına geçmiştir.

Asarhaddon zamanında Asur Devleti'nin kuzey ve kuzeydoğu sınırları Kimmerler ve İskitlerin istilasına uğramıştır. Asarhaddon İskit hükümdarı Bartatua ile anlaşarak, kızını ona vermiştir^[203]. Bu Asur ve İskit dostluğu sonucunda Asur kralı Asarhaddon Hubaşna'ya (Konya Ereğlisi) kadar giderek, Kimmer başbuğu Teuşpa'yı ye müttefiki olan Hilakku Devleti'ni mağlup etmiştir^[204]. Bu arada İskitler de boş durmayarak, Kimmerleri batıya doğru sıkıştırmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Kimmerler Anadolu'nun içlerine kadar yayılmıştır^[205]. İskitlerle anlaşma yaparak batıya doğru Kimmerlerin üzerine yürüyen ve onlara karşı zafer kazanan Asarhaddon, bu zaferinden Til Barsib stelinde de bahsetmektedir. Bu vesikaya göre, Hilakkular İskit ordularını yenen Mannalarla birleşerek, Asur Devleti'ne karşı isyan etmişler ve fakat Asur kralı bu isyanı bastırmıştır^[206].

Asarhaddon devri vesikalarında İskitler hakkında verilen bilgileri klasik Yunan yazarlarının rivayetleri de desteklemektedir. Gerçekten de Herodotos'ta Prototeus oğlu Madyas idaresinde büyük bir İskit ordusunun Avrupa'dan kovduğu Kimmerleri takip etmek üzere, Asya'ya girdiklerine ve Med topraklarına vardıklarına dair bir kayıt vardır^[207]. Herodotos'ta Prototeus şeklinde adı geçen İskit hükümdarının Asur vesikalarında adı geçen ve Asur kralı Asarhaddon ile anlaşan Bartatua olduğu genelde kabul edilmektedir^[208].

Urartu Devleti'nin Azerbaycan tarafındaki eyaleti parçalanınca, İskitler hükümdarları Bartatua ve oğlu Madyes idaresinde, bizzat Urartuların ülkesini işgal etmek ve oradaki Sakız'ı kendilerine başkent yapmak ve de buradan Kızılırmak'a kadar uzanan batı istikametindeki bölgeyi kontrol altında tutmak amacıyla Kuzey Persia'da kalmışlardı. Onlar bu dönemde çok güçlü görünüyordular. Gerçekten de M.Ö. 626'da Asurlular onların yardımı ile Medlerin yaptığı Ninive kuşatmasını kırmışlardı. Başarılarından dolayı zafer sarhoşluğuna kapılan İskitler, M.Ö. 611 yılında Filistin'e ulaşınca kadar Suriye'yi baskı altına almışlardı. Mısır'a karşı herhangi ileri bir hareket ise, kral Psametikos tarafından haraç ödemek suretiyle önlenmişti^[209]. Bu zaman zarfında Medler Babililerle ittifak yapmışlar. Onların birleşik orduları, Asurlulara karşı yürümüşler ve bu defa müttefik kuvvetler bir zamanların bu güçlü imparatorluğunu tahrip etmişlerdir^[210].

Ninive'nin düşmesinden sonra Medler, vakit geçirmeden İskitleri memleketlerinden çıkarabilmek ve hiç durmaksızın bu normadları, Persia'yı istilaya başladıkları noktadan Asya içlerine geri itinceye kadar, gerekeni yapmak için, yeniden kuvvetlerini toplamışlardı^[211]. Medlerin baskısı karşısında, Batı Asya'nın büyük bir bölümüne yirmi sekiz yıl hükmeden İskitler,^[212] tekrar Urartuların yaşamış olduğu coğrafyaya çekilmişlerdir. Belki de bu tarihte onların bir kısmı üç asır sonra Partları meydana getirecek olan akrabaları Dahailerle karışarak, Hazar denizi ve Aral gölü arasında yer alan step bölgesini

İSKİTLER

işgal etmek için yeniden doğuya doğru dönmüşlerdi. Diğerleri Skytho-Dravidler içerisindeki İskit karışımını göz önünde bulunduracak olursak, Hindistan'a kadar itilmiş olabilirler. Bu arada başka bir grup da Urartu bölgesinde kalmıştır. Böylece büyük çoğunluğu batı steplerinde kalan İskitler, orada refah içerisinde yaşayan akrabalarını görmüşler ve Güney Rusya'nın verimli topraklarına yerleşmişlerdir^[213].

M.Ö. 8. yüzyılın sonlarına doğru Asur yazılı kaynaklarında adları geçen ve daha sonraki Asur kaynaklarında da adlarından bahsedilen ve Asur kralı Asarhaddon'un anlaşmak zorunda kaldığı İskitlerin Asur Devleti ile ilişkileri yaklaşık olarak bu coğrafyaya ulaşmalarından bir asır sonra, Asur Devleti'nin ortadan kaldırılması neticesinde son bulmuştur.

D- İskit-Pers ilişkileri: İskit-Pers ilişkilerinin Eskiçağ tarihi içerisinde önemli, bir yeri olup, bu ilişki uzun bir süre devam etmiştir. Medlerin yerine geçen Akamenitler sülalesi döneminde İskitler büyük bir güç kaybetmelerine rağmen, siyasi bir kuvvet olarak varlıklarını devam ettirmişler. İran destanlarına bakılırsa bunlar Afrasyap'dan sonra tekrar büyük-bir devlet haline gelerek, bir aralık tekrar İran'ı kendi nüfuzları altına almışlardır. Büyük Kirus (M.Ö. 555-528) zamanında Sakaların Babil ve Asurlulara karşı düşmanca hareketleri ve Hazar denizinin güneybatı sahilinde yaşayan Herkanlılarla bir olarak Asurlulara karşı asker gönderdikleri ve sonuçta Kirus ile birleştikleri zikredilmektedir. Fakat Sakaların Türkistan'daki esas zümreleri Kirus'a tabi değildi. Babil, Lidya gibi Ön Asya devletleri ile uzun savaşlar yapan Kirus kendi yanında Saka devleti gibi kuvvetli bir devletin bulunmasını tehlikeli bulduğundan bunları kendi idaresine tabi kılmak için uğraşmıştır^[214].

Kirus bu arada Anadolu'ya da bir sefer düzenlemiştir. M.Ö. 547 yılına doğru Lidya kralı Kroisos harekete geçerek, İran'ın nüfuz bölgesinde olan Kapadokya'ya girmiştir. Bunun üzerine Kirus Lidyalıların yalnız Kapadokya'dan çıkarmakla ve eski sınır olan Kızılırmak'ın batısına sürmekle kalmayarak, Lidyalıları izleyerek başkent Sardes kapılarına dayanmış ve onları o yörede büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Sardes kısa bir kuşatmadan sonra zaptedilmiştir. Bu suretle Lidya krallığı yıkıldıktan sonra Persler Harpagos ve Mazares adında komutanlarının idaresinde Batı Anadolu'ya girerek, orada bulunan şehirleri teker teker ele geçirmişlerdir^[215].

M.Ö. 539 yılında Kirus Babil'i zaptetmek ve büyük bir törenle şehre girmek suretiyle Babil Devleti'ni krallığına katmıştır. Kirus ömrünün son yıllarını İran'ın kuzeydoğusunda oturan step kavimleri ve en çok Sakalarla savaşmakla geçirmiş ve aşağı Oxus bölgesinde M.Ö. 529 yılında ölmüştür^[216].

M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında Kimmerlerin Anadolu'ya akınları, onları takip eden İskitlerin de Anadolu'nun doğusundaki bir takım faaliyetleri, Asurluların Anadolu içlerine doğru yaptıkları seferler Anadolu'nun siyasî gücünü iyice zayıflatarak, Anadolu'da Pers hâkimiyetinin tesisinde önemli bir rol oynamıştır. Pers kralları Anadolu'nun batısına kadar kısa zamanda ulaşma imkânını bulmuşlardır.

Pers hâkimiyeti Kirus'un oğlu Kambiz'in yerine geçen I. Darius zamanında da devam etmiştir. Darius da hem doğuya hem de batıya seferler düzenlemiştir. İlk seferini M.Ö. 518-517 yıllarında Orta Asya Sakalarına yapmış ve savaşarak, sonunda savaşın galibi olmuştur^[217]. Darius, Behistun kitabesinde sivri başlıklı Sakaların ülkesine sefer yaptığını, onların bir kısmını yendiğini, bir kısmını öldürdüğünü, liderlerinden birisi olan Sakunkha'yı esir ettiğini bildirmektedir^[218]. Bize kadar ulaşan tarihi kaynaklarda, Darius'un Türkistan

İSKİTLER

Sakalarına karşı yaptığı sefere ait fazla bilgi yoktur. Yalnız Togan'ın Polyen'e dayanarak verdiği bilgiye göre, Darius Sakalar ile yaptığı savaşta kendi askerlerine Saka askeri kıyafeti giydirerek, hile ile hareket etmiştir. Bundan dolayı Saka reisleri mağlup olarak çöllere çekilmiş. Sırak isminde bir çoban Darius'un ordusuna kasten yanlış yol göstererek, onları çöl ortasına sokup memleketlerini kurtarabilmiştir^[219]. Buradan da anlaşılacağı üzere, Darius'un Saka reislerinden Sakunkha'yı esir etmesine rağmen, diğer Saka reisleri memleketlerini bütünüyle esarete düşmekten kurtarabilmişlerdir.

Pers kralı Darius, Deniz'in ötesindeki Sakalara karşı da bir sefer yapmayı planlamıştır. M.Ö. 513 yıllarına doğru Batı Anadolu'da Ege denizi kıyısında bazı kaynaşmalar olduğunu haber alan Darius dikkatini Anadolu'ya çevirmiştir. Aynı yıl Trakya üzerinden Karadeniz İskitlerine karşı harekete geçmiştir^[220]. Anadolu üzerinden harekete başlayan Darius, Samoslu Mandrosle tarafından inşa edilen bir köprü üzerinden İstanbul Boğazı'nı geçerek, Trakya içlerine doğru yönelmiştir^[221]. Batıya doğru ilerlemeye başlayan Darius, İskitlerin, kendisinin mezar yazıtında bildirdiği üzere "Deniz'in, ötesindeki Sakalar"ın üzerine yürümüştür^[222].

Darius İskitya içlerine doğru yavaş yavaş ilerlemeye başlamıştır. Bu arada İskitler de boş durmayarak, komşularıyla birlikte Perslere karşı koymayı amaçlamışlardır. Komşu kabilelere başvurarak, onları aralarında ittifak yapmak için ikna etmeye çalışmışlar. Başarılarının kalabalık olmalarına bağlı olduğunu, aksi takdirde Darius'un hepsini teker teker ezebileceğini, halbuki birlik olurlarsa, Pers kralının onları mağlup etmesinin güç olacağını anlatmaya çalışmışlardır. Gelon, Budin ve Sarmat hükümdarları, İskitlere yardım etmeyi uygun görmüşler. Buna karşılık kuzeyde oturan kabileler İskitlerin bu teklifini kabul etmemişlerdir^[223].

Darius yoluna devam ederek, Don nehrini geçmiş ve Volga'ya doğru ilerlemiştir. İskitler ise, onun önünde geri çekilmiştir. Pers kralının, Tuna nehri üzerindeki köprüyü savunmaları için İonyalılara verdiği altmış günlük süre hızla dolarken, onun askerleri bu yararsız kovalamacadan yavaş yavaş bıkmaya başlamıştır. Ancak İskitler doğuya doğru geri çekilmeye devam etmiştir^[224]. Bu durum karşısında canı sıkılarak bir sonuç almayan Darius, İskit hükümdarı İdanthyrso's'a bir haber göndermiştir. İskit hükümdarına, kendini güçlü hissediyorsa, kaçmayarak savaşa girmesini, eğer kendisinde o gücü görmüyorsa, huzuruna çıkarak haraç olarak toprak ve su getirmesini istemiştir^[225]. Bunun üzerine İskit hükümdarı da Darius'a bir cevap verme ihtiyacını duyarak, ondan korkmadığını, kendilerinin kentleri ve dikili ağaçları olmadığından dolayı savaşa girmek istemediğini; fakat atalarının mezarlarını bulurlarsa, o zaman savaşacaklarını bildirmiştir^[226].

İskitlerle savaşma imkânı bulamayan Darius geri çekilmeye karar vermiş ve askerlerini köprüye kadar getirerek, Tuna nehrini geçirmeye muvaffak olmuştur. Böylece Darius felaketten kurtulmuştur^[227]. Belki de İskitlerin Kafkasya yoluyla İran üzerine akın yapmalarına karşı bir tedbir olarak genellikle İskitleri doğudan olduğu gibi batıdan da kuşatmak fikrinde olan Darius^[228] İskitlerin oyalama taktiği karşısında gün geçtikçe daha da güç durumda kalarak, geri çekilmesinin kendisi ve ordusu için daha akılcı olduğunu düşünmüştür. Böylece Darius İskitlere karşı yapmış olduğu seferde herhangi bir başarı sağlayamamıştır.

E - Sarmat-İskit İlişkileri: İskitlerin ilişki içerisinde bulunduğu kavimlerden birisi de kendileri gibi bir Bozkır kavmi olan Sarmatlardır. Sarmatlar İskitlerin doğusunda bulunan sahada yaşamışlardır. Herodotos'un bildirdiğine göre, İskit ve Sarmatların hayat tarzında

İSKİTLER

yakın benzerlik bulunmaktaydı^[229]. Sarmat kızları ata biniyor, ok atıyor, at üzerinde kargı savuruyor, düşmanla savaşarak, üç düşman öldürmedikçe evlenemiyorlardı^[230].

Herodotos Amazonların Sarmat kadın savaşçıları olduğunu bildirmektedir^[231]. Bunu Tiflis'ten sekiz mil uzaktaki Zemo Avchala'da, 1928 yılında, bir grup tarım işçisi tarafından bulunan bir kadın muharibe ait mezarın keşfi ispatlamaktadır. Kadın çömelmiş bir vaziyette gömülmüş olup, silahları hemen yanına konulmuştu. Bu mezarın bir Sarmat Amazonu'na ait olması kuvvetle muhtemeldir^[232].

İskitya'nın batı sınırları Keltlerin saldırılarına maruz kalırken, doğu tarafı da Volga nehrinin ötesinden gelen Sarmatlar tarafından tehdit edilmeye başlamıştır. M.Ö. 3. yüzyılın başlarında Sarmatlar, Don nehrinin doğu kıyılarına yaklaşmışlar ve aynı yüzyılın sonlarına doğru da Don nehrinin batı kıyısına geçmeye muvaffak olmuşlardır. Sürekli sıkıştırılan İskitler M.Ö. 2. yüzyılın başlarına kadar eski imparatorluklarının yalnızca bir bölümünü, özellikle orta kısmını ellerinde tutabilmişlerdir^[233].

M.Ö. 2. yüzyılın başında Keltlerin ve Sarmatların saldırıları sonucunda iyice güçsüz duruma düşen İskitler, aynı asrın sonuna doğru yeniden güçlenmiş ve onların hükümdarı Scylurus M.Ö. 110 yılında Neopolis'i kendilerine başkent yapmıştır. Fakat Sarmatlar, Avrasya steplerini geçmek için İskitleri mütemadiyen batıya doğru itmişlerdir. Sarmat muharıpleri yeni teçhizatlarıyla hareketlerinde tam bir başarı elde etmişler. Sarmatların metal üzeniyi de icat etmeleri, onların ordularında ağır süvari birliklerinin kurulmasını kolaylaştırmıştır. İskitler bu modern kuvvete mağlup olmuşlardır. M.S. 2. yüzyıla kadar varlıklarını koruyabilen İskitler, bu asırda Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır^[234].

Sonuç

Yaklaşık olarak M.Ö. 8. yüzyılda tarih sahnesine çıkan ve bu tarihten M.S. 2. yüzyıla kadar hâkimiyetlerini devam ettiren İskitler, doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna nehrine kadar uzanan geniş bir sahada varlıklarını, yaklaşık olarak 1000 yıl gibi oldukça uzun bir zaman korumuşlardır. Onlar bu coğrafyada Atlı Kavimler Medeniyeti'ni oluşturan kavimlerin ana grubunu meydana getirmiştir. Oldukça geniş coğrafyaya yayılmış olan İskitler değişik kavimler tarafından tanınarak onların kaynaklarına geçmişlerdir. Bundan dolayı İskitlerin adı Grek kaynaklarında Skythai, Pers kaynaklarında Saka ve Çin kaynaklarında Sai (Sak) olarak geçmiştir. Pers kaynaklarında üç Saka grubundan bahsedilmekte olup, bunlar Saka tiay para daray, Saka haumavarga ve Saka tigrakhauda'dır. Saka tiay para daray, yani Hazar denizinden Tuna nehrine kadar uzanan coğrafyada yaşayan Sakalar, Grek kaynaklarında Skythai olarak adı geçen İskitlerle aynıdır. Pers kaynaklarında adı geçen Saka haumavarga için ise, Çinliler Sai adını kullanmıştır. Çin kaynaklarında Sai, Pers kaynaklarında Saka haumavarga olarak adı geçen doğu Sakaları için Grekler Sakai Amyrgioi tabirini kullanmıştır. Grekler doğu Sakaları olan Sakai Amyrgioi'nin haricinde bütün Sakaları Skythai, yani İskit adıyla anmışlardır. Bunun sebebi ise, Orta Asya İskitleri ya da doğu İskitleri olarak kabul ettiğimiz Saka haumvargayı coğrafi uzaklıktan dolayı tanımaları mümkün olmadığından, ancak Perslerden bu adı alarak kullanmışlardır. Persler ise, bütün Saka gruplarını yakından tanıma imkânı bulmuştur.

İskitler çok geniş bir coğrafyada ayrı gruplar halinde yaşamıştır. Pers kaynaklarında geçen adıyla Saka tigrakhauda ortada, Saka tiay para daray, yani "Qui trans mare habitant" olarak kabul ettiğimiz, denizin ötesindeki Sakalar onların batı tarafında yaşamıştır. Saka

İSKİTLER

haumavarga olarak belirtilen Sakalar da Saka tigrakhaudanın doğusundaki bölgede yaşamıştır.

Pers kaynaklarında adı geçen bu üç Saka grubu zaman zaman ortak düşmanlarına karşı bir araya gelmiştir. Hatta söz konusu Saka grubu liderlerinin genel durum değerlendirmesi için bir arada toplanabildikleri de bilinmektedir. Daha açık bir ifadeyle antik kaynaklarda, Darius üç gruba ayrılmış Sakalara karşı savaş ilan ettiğinde, Saka liderleri Sakesphares, Homarges ve Thamyris'in istişare için bir araya geldikleri belirtilmektedir. Üç Saka grubunun birbirleriyle bağlantılı olduğunu ve böylece ortak düşman olan Perslere karşı birlikte hareket ettiklerini, Darius'un önce kendi imparatorluğunun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarına, daha sonra da denizin ötesindeki Sakalara sefer düzenleme ihtiyacı duymasından da anlamaktayız. İskit yayılışının doğudan batıya doğru olduğunu, Perslerin kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki gelişmelere yabancı kalmadıklarını ve onları yakından tanıma imkânı bulduklarını bildiğimizden, Perslerin üç Saka grubunu da tanıdıklarını ve herhangi bir yanlışlık yapmadıklarını kabul ediyoruz. Perslerin yaşadığı coğrafya da hesaba katılınca, onların üç Saka grubunu çok iyi tanıdıklarını söylememiz mümkün oluyor. Buradan Perslerin bütün İskitleri Saka, Greklerin de kendi coğrafyalarına çok uzak kalan Saka haumavarga hariç olmak üzere, genelde Sakaları İskitler olarak tanıdıkları sonucunu çıkarabiliyoruz.

İskitlerin tarihi, dili, dini, gelenek ve görenekleri, sanatları hakkında yazılı kaynaklar ve arkeolojik malzemelerden bilgi sahibi olabiliyoruz. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan İskitlerin çeşitli kavimlerle münasebetleri ve onlarla mücadelelerini Pers, Asur ve Grek kaynaklarından öğreniyoruz. Antik kaynaklardan dilleri, dinleri, gelenek ve görenekleri hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Sanatları hakkında ise arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan çok sayıda sanat eseri bize ışık tutuyor.

Antik kaynaklar ve arkeolojik malzemelerle haklarında bilgi sahibi olduğumuz İskitlerin kökleri de bu çalışmaların başlamasıyla araştırılmaya başlamıştır. Bu konuda çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Bunlar, İranîlik, Slavlık ve Ural-Altay ırkı nazariyeleridir. İskitlerin İranî bir kavim olduğu fikrini daha çok Almanlar, Slav olduğu fikrini ise, yalnız Ruslar savunmuştur. İranî bir kavim olduğu nazariyesinin savunucuları kazılar sonucunda ortaya çıkarılan az sayıda filolojik malzeme ve dinlerini dikkate alarak İskitlerin İranî bir kavim olduğunu, hatta bir kısmı Almanların ataları olduğunu ileri sürmüştür. Slav kavmi olduğunu savunanlar, arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan vazolar üzerindeki resimlerden hareketle, o vazolar üzerindeki insan figürlerinin Slavların ataları olduğunu ileri sürmüştür.

Eskiden bu yana en kuvvetli nazariye olan Ural-Altay ırkı nazariyesi ve bunlar içerisinde de İskitlerin Türklüğü fikri gitgide daha fazla taraftar bulmuş ve bilim adamları çeşitli yönleriyle meseleyi değerlendirmiştir.

Biz de İskit tarih ve kültürü üzerine yazılı kaynakları inceleyerek ve arkeolojik malzemeyi de değerlendirerek yaptığımız bu çalışmamızda, ilk yurtlarının Türk coğrafyası olduğunu belirterek, adlarının Türklükle olan bağlantısını ortaya koyduk. Gerek Sus ve çevresinden toplanılan çivi yazılı metinler ve gerekse antik kaynaklardaki bazı adlardan İskitlerin diliyle Türk dili arasında bağlantı kurarak, elde edilen kelimeleri Türkçe ile irtibatlandırabiliyoruz. Saka tigrakhauda'ya ait olduğu kabul edilen Esik kurganından çıkarılmış olan yazı ve onun dili de bizi Türkçe ve Türk yazısına götürmektedir. Bu kurgandan çıkartılmış olan yazının daha sonraki Türklerin özellikle Göktürklerin kullandığı Orhun yazısının proto-tipi olduğu kabul edilmektedir.

İSKİTLER

İskitlerin hayat tarzları, kullandıkları arabalar, besledikleri hayvanlar, ata iyi binebilmeleri ve hayatlarının büyük bir kısmının at üzerinde geçmesi diğer eski Türk topluluklarını hatırlatmaktadır. Aynı hayat tarzının önceki yüzyıla kadar yaşamış olan bozkır Türk topluluklarında varlığını da biliyoruz.

İskitlerin gelenek ve göreneklerine bağlılıkları, genelde at kurban etmeleri ve onlarda domuz kültürünün olmaması, hatta ölü gömme adetleri eski Türk topluluklarına aynen uymaktadır.

İskit kurganlarından çıkarılan sanat eserleri de büyük önem taşımaktadır. Göçebe Hayvan Üslûbu adı verilen ve stilize hayvan figürleriyle süslenmiş olan buluntular eski Türk sanat eserleriyle bağlantı kurabilmemize imkân vermektedir. Özellikle Hun sanatının, İskit sanatının bir devamı olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.

İskitlerin dinlerinin, dillerinin, sanatlarının, gelenek ve göreneklerinin eski Türklerinkiyle bağlantıları ve bu kadar çok yönlü benzerliklerin olması, İskitlerin büyük çoğunluğunun, özellikle hâkim tabakanın Türk olduğu kanaatini doğurmaktadır. Çünkü bu derece çok benzerlik ve hatta ayniyet bizi bu düşünceye sevk etmektedir. Fakat zaman içerisinde batı kolu olarak kabul ettiğimiz grup, diğer etnik gruplar içerisinde eriyerek kaybolmuştur. Asıl ana kütleyi oluşturan Saka tigrakhauda ve doğu kolu olan Saka haumavarga daha sonraki devirlerde de varlıklarını sürdürerek, Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinin ve günümüz Orta Asya Türklüğünün oluşumunda temel teşkil etmiştir. Günümüzde kendini hâlâ Saka olarak belirten Türk topluluklarının varlığı da bunu açık bir şekilde göstermektedir.

Prof. Dr. Abdülhaluk M. ÇAY

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Doç. Dr. İlhami DURMUŞ

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 1 S.575-596

Dipnotlar:

[1] S. M. Arsal; Orta Asya, Ankara 1933, s. 39.

[2] A. İnan; Türk Tarihinin Ana Hatları, İstanbul, 1930, s. 52.

[3] Y. Z. Özer; "Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar", II. TTKB, (1937), s. 115-125.

[4] B. Landsberger; "Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", II. TTKB., (1937, s. 98-114

[5] J. Junge; Saka-Studien, Leipzig 1939, s. 5.

[6] T. Tarhan; "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", VIII. TTKB., (1979), s. 355.

[7] T. Tarhan; a.g.m., s. 365.

[8] W. Eberhard; Çin Tarihi, Ankara 1987, s. 38-39.

[9] G. Vernadsky; A History of Russia, I. New Haven s. 50.

[10] T. T. Rice; The Scythians, London 1958, s. 43.

[11] K. Kretschmer; "Scythae", RE, IIA1, (1921), s. 923.

[12] Haredotos IV, 11.

[13] B. B. Piotrovsky; "İskitlerin Dünyası", UNESCO'dan Görüş, XII, (1976), s. 6.

İSKİTLER

- [14] M. İ. Rostovtzeff; Skythen und der Bosporus, Berlin 1931, s. 18.
- [15] J. Junge; a.g.e., s. 2.
- [16] A. Ayda; "Etrüskler'le İskitler Arasında Benzerlikler", VIII. TTKB.; (1979, s. 288.
- [17] K. Kretschmer; a.g.m., s. 923.
- [18] D. D. Luckenbill; Ancient Records of Assyria and Babylonia, II., New York 1968, s. 517.
- [19] A. Herrmann; "Die Saken und der Skythenzug des Dareios", Afo, I, (1933), s. 158.
- [20] J. Junge; a.g.e., s. 60-61.
- [21] A. D. Mordtmann; "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", ZDMG, XXIV, (1870), s. 29.
- [22] A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 42.
- [23] Herodotos IV, 64.
- [24] A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 61.
- [25] Franke'nin verdiği bilgiye göre, Sai adı araştırma yapan sinologlar tarafından, Szu (Klaproth), Su (De Guignes), Sai (Remusat), Sse (Julien) ve Se (Schott) olarak da okunmuştur.
- [26] O. Franke; Beitrage dus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens, (?), 1904, s. 46.
- [27] B. Ögel; Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara 1981, s. 184.
- [28] G. Haloun; "Zur Üe-Tsi-Frage", ZDMG 93, (1937), s. 251.
- [29] W. Eberhard; "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", TM, VII/1, (1942), s. 137-139, 168.
- [30] A. Herrmann; a.g.m., s. 13.
- [31] Herodotos VII, 64.
- [32] A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 42.
- [33] Herodotos VII, 64.
- [34] Sami kökenli bir dil olan Arapçada "Türk" kelimesinin çoğulu olarak "Etrak" kelimesinin kullanılması gibi, "Aşguzai" kelime telaffuz ve imlalarının bulunabileceğine işaret olarak kabul edilebilir.
- [35] Çin kaynaklarında geçen "Sai" adının "Sak" olarak okunduğu sahanın uzmanları tarafından belirtilmektedir.
- [36] E. Memiş; İskitlerin Tarihi, Konya 1987, s. 15
- [37] J. Junge; a.g.e., s. 5.
- [38] T. T. Rice; a.g.e., s. 33-34.
- [39] J. Junge; a.g.e., s. 6.
- [40] J. Junge; a.g.e., s. 67.
- [41] A. Herrmann; a.g.m., s. 157.
- [42] Strabon XI, 8, 2.
- [43] J. Junge; a.g.e., s. 70.
- [44] A. Herrmann; a.g.m., s. 159-160.
- [45] J. Junge; a.g.e., s. 86.
- [46] Herodotos IV, 101-102.
- [47] Bug nehri.
- [48] Dinyester nehri.
- [49] Herodotos IV, 17.
- [50] Dinyeper nehri.

İSKİTLER

- [51] Herodotos IV, 18.
- [52] Dinyeper nehrinin kollarından biri.
- [53] Herodotos IV, 18.
- [54] Donetz suyu.
- [55] Kırım yarımadası.
- [56] Kremnes deniz çarşısı, Azak Denizi üzerinde bir ticaret limanı idi.
- [57] Don nehri.
- [58] Herodotos IV, 20.
- [59] Herodotos IV, 21.
- [60] Herodotos IV, 12.
- [61] T. Tarhan; "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri, I, (1984), s. 113.
- [62] Herodotos IV, 1.
- [63] A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 49-50.
- [64] Plethron: 100 ayak: 29,6 m.'dir.
- [65] Çoruh nehri.
- [66] Parasang Fersaktır. 1 fersah yaklaşık 5,5 km.'dir.
- [67] Ksenophon IV, 7, 18.
- [68] Herodotos IV, 105.
- [69] K. Kretschmer; a.g.m., s. 940.
- [70] E. H. Minns; Scythians and Greeks, Cambridge 1913, s. 35.
- [71] K. Zeus; Die Deutschen und Nachbarstämme, München 1937. K. Müllenhoff; "Über die Herkunft und Sprache der Pontischen Skythen und Sarmaten", Deutsche Altertumskunde, III, Berlin 1870-1900. W. Tomaschek; Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden, I, Wien, 1888. J. Fressel; Die Skytho-Saken die Urvater der Germanen, München, 1886. L. Wilser; Investigations in the Province of Gotho Slavonic Relations, St. Petersburg 1899.
- [72] A. Herrmann; "Sakai", RE, II, A1, (1921), s. 1798.
- [73] K. Kretschmer; a.g.m., s. 925.
- [74] J. Junge; a.g.e., s. 6.
- [75] J. Junge; a.g.e., s. 9.
- [76] H. H. Van der Osten; Die Welt der Perser, Stuttgart 1956, s. 71.
- [77] J. Potratz; Die Skythen in Südrussland, Basel 1963, s. 17.
- [78] M. İ. Rostovtzeff; İranians and Greeks in South Russia, New York 1969, s. 60.
- [79] R. Grousset; Bozkır İmparatorluğu, İstanbul 1980, s. 24.
- [80] İ. E. Zabelin; İstoria Ruskoy Jizni, Moscou 1876.
- [81] K. Kretschmer; a.g.m., s. 923.
- [82] E. Memiş; a.g.e., s. 22.
- [83] B. G. Niebuhr; A Dissertation on the Geograpy of Herodotos and Researches into the History of the Scythians, Getae and Sarmatians, Oxford, 1930.
- [84] Burada Tatar ismi Orta Asya Türk manasında kullanılmıştır.
- [85] G. Grote; History of Greece, III, New York 1857, s. 240.
- [86] K. Neumann; Die Hellenen im Skythenlande, Berlin 1855.

İSKİTLER

- [87] H. Kiepert; Lehrbuch der alten Geographie, II, Berlin 1878, s. 343.
- [88] G. Nagy; Neprajzi Füsetek, 3, Budapest 1895.
- [89] A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 77.
- [90] G. Kuun; Codex Cumanicus, Budapest 1981, s. LVII.
- [91] E. H. Minns; a.g.e., s. 44.
- [92] E. H. Minns; "The Scythians and Northern Nomads", CAH, IX, (1970), s. 187.
- [93] O. Franke; a.g.e., s. 60-61.
- [94] E. Meyer; Geschichte des Altertums, I/2, Berlin 1926, s. 905.
- [95] G. W. B. Huntingford; "Who were the Scythians?", Anthropos, Wien, XXX, (1935), s. 785.
- [96] W. Ruben; "Biyografi Tarihi için Türk, İran ve Hint Materyalleri: Kyros-Keyhüsrev-Krisna- Afrasyab-Alper Tunga", DTCF Yıllık çalışmaları Dergisi I, (1940-1941), s. 698.
- [97] H. H. van der Osten; a.g.e., s. 71.
- [98] Molla Mehmed El'abeşi; Tarih-i Kavmi Türki, Ufa, 1909, s. 54.
- [99] S. M. Arsal; a.g.e., s. 8.
- [100] Ş. Günaltay; "Türk Tarih Tezi Hakkında İntibaların Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi", Belleten, (1938), s. 349.
- [101] Z. V. Togan; Umumi Türk Tarihine Giriş, I., İstanbul 1981, s. 34.
- [102] M. F. Kırzioğlu; Kars Tarihi, İstanbul 1953, s. 69.
- [103] M. Guboğlu; "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında", VIII. TTKB, II, (1938), s. 753.
- [104] T. Tarhan; "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", s. 358.
- [105] B. Ögel; a.g.e., s. 186.
- [106] M. Seyidof; "Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında", Kardeş Edebiyatlar V, (1983), s. 39.
- [107] Y. Öztuna; Devletler ve Hanedanlar, ilk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri, Ankara 1990, s. 127.
- [108] S. Koca; Türk Kültürünün Temelleri I., İstanbul 1990, s. 31.
- [109] Herodotos VI, 119.
- [110] G. W. B. Huntingford; a.g.m., s. 785.
- [111] Strabon XI, 5, 11.
- [112] E. H. Minns; a.g.e., s. 44.
- [113] T. Tarhan; a.g.m., s. 358.
- [114] E. Memiş; a.g.e., s. 23.
- [115] S. M. Arsal; a.g.e., s. 3.
- [116] Z. V. Togan; a.g.e., s. 35.
- [117] G. Kuun; a.g.e., s. 35.
- [118] Ş. Günaltay; a.g.m., s. 349.
- [119] Ş. Günaltay; a.g.m., s. 350.
- [120] M. Seyidof; a.g.m., s. 31-32.
- [121] M. Seyidof; a.g.m., s. 32.
- [122] M. Seyidof; a.g.m., s. 34.
- [123] M. Seyidof; a.g.m., s. 36.
- [124] G. Kuun; a.g.e., s. LVII.

İSKİTLER

- [125] G. Nemeth; "Türklüğün Eski Çağı", Ülkü, XV, (1940), s. 806.
- [126] G. Kuun; a.g.e., s. LVIII-LIX.
- [127] Herodotos IV, 59.
- [128] G. Kuun; a.g.e., s. LIX.
- [129] A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 9-70.
- [130] A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 77.
- [131] O. N. Tuna; Sumer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Ankara 1990, s. 38.
- [132] O. Süleymanov; "Ceti Sudın Köne Cazbaları", Kazak Edebiyatı, 11 Eylül 1970, s. 3.
- [133] A. D. Mordtmann; a.g.e., s. 50.
- [134] Herodotos IV, 59.
- [135] S. M. Arsal; a.g.e., s. 10.
- [136] M. Ergin; Orhun Abideleri, İstanbul 199, s. 78.
- [137] S. M. Arsal; a.g.e., s. 10.
- [138] S. M. Arsal; a.g.e., s. 10.
- [139] M. Ergin; a.g.e., s. 25.
- [140] A. Herrmann; a.g.m., s. 1797.
- [141] S. Buluç; "Şaman", İslam Ansiklopedisi, XI, (1979), s. 320.
- [142] T. Tarhan; "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", Edebiyat Fakültesi Dergisi, 23, (1969), s. 148149.
- [143] Herodotos IV, 76.
- [144] Hippokrates XCI-XCIV.
- [145] Z. V. Togan; a.g.e., s. 34.
- [146] Z. V. Togan; a.g.e., s. 34.
- [147] E. H. Parker; A Thousand Years of the Tartars, New York 1924, s. 39.
- [148] Herodotos IV, 61-63.
- [149] S. M. Arsal; a.g.e., s. 11.
- [150] Herodotos IV, 67.
- [151] E. H. Minns; a.g.e., s. 87.
- [152] Herodotos IV, 79.
- [153] N. Y. Biçurin; Sabronie Svedeniy o narodah Obitavşih v Sredney Azii V drevnie Vremena, Moskva 1950, s. 78.
- [154] E. H. Minns; a.g.e., s. 87.
- [155] A. İnan; Makaleler ve İncelemeler, I, Ankara 1987, s. 326.
- [156] Herodotos IV, 71.
- [157] M. Ergin; a.g.e., s. 45-46.
- [158] S. İ. Rudenko; Kultura Naseleniya Gornogo Atlaya V Skifskoe Vremya, Moskva 1953, s. 328.
- [159] İ. H. Konyalı; "Mumya ve Türklerde Mumyacılık", Tarih Konuşuyor, III, (1969), s. 11961199.
- [160] Herodotos IV, 71.
- [161] M. Ergin; a.g.e., s. 22.
- [162] S. M. Arsal; a.g.e., s. 13.
- [163] Herodatos IV, 76.

İSKİTLER

- [164] M. Ergin; a.g.e., s. 18, 21.
- [165] S. Buluç; a.g.m., s. 331.
- [166] R. Grosset; a.g.e., s. 32.
- [167] S. Koca; a.g.e., s. 35-36.
- [168] Z. V. Togan; Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi, I, İstanbul 1942, s. 86.
- [169] O. Süleymanov; a.g.m., s. 1-3.
- [170] Z. V. Togan; a.g.e., s. 86-87.
- [171] Z. V. Togan; a.g.e., s. 92-93.
- [172] Ş. Kudayberdiuli; Türk-Kırgız-Kazak Hem Hanlar Şeceresi, Alma-Atı 1991, s. 63.
- [173] M. Seyidof; Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken, Bakü 1989, s. 86.
- [174] M. Seyidof; a.g.e., s. 86.
- [175] M. Seyidof; a.g.e., s. 86.
- [176] B. Hayit; Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri, İstanbul 1987, s. 449.
- [177] M. Seyidof; a.g.m., s. 36.
- [178] T. Tarhan; "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", s. 365.
- [179] W. Eberhard; a.g.e., s. 38-39.
- [180] G. Vernadsky; a.g.e., s. 50.
- [181] T. T. Rice; a.g.e., s. 43.
- [182] K. Kretschmer; a.g.m., s. 923.
- [183] Herodotos IV, 11.
- [184] A. M. Mansel; Ege ve Yunan Tarihi, Ankara 1971, s. 169.
- [185] D. D. Luckenbill; a.g.e., s. 207.
- [186] Herodotos IV, 11.
- [187] M. Streck; Assurbanipal un die letzten Assyrischen Könige bis zum Untergange Niniveh's, Leipzig 1975, s. CCCLXXI.
- [188] C. F. von Lehmann-Haupt; "Kimmerier", RE, XI, 1, (1921), s. 398.
- [189] T. Tarhan; "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerier", s. 110.
- [190] T. Tarhan; "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", Tarih Dergisi, 24, (1970), s. 22.
- [191] J. Lewy; "Kimmerier und Skythen in Vorderasien", RLV, VI, (1926), s. 347.
- [192] J. Von Prasek; Geschichte der Meder und Perser bis Makedonischen Eroberung, Darmstadt, 1968. s. 112.
- [193] K. Tansug; "Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M. Ö. 7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri", DTCCFD, VII/4, (1949), s. 536.
- [194] Herodotos IV, 12.
- [195] C. F. van Lehmann-Haupt; a.g.m., s. 406.
- [196] J. Lewy; a.g.m., s. 347.
- [197] T. Tarhan; "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s. 113.
- [198] H. Schmökel; Kulturgeschichte des alten Orients, Stuttgart 1961, s. 639.
- [199] H. Schmökel; a.g.e., s. 639.
- [200] O. Belli; "Urartular", Anadolu Uygurlıkları, I, (1982), s. 175.
- [201] O. Belli; a.g.m. s. 182.

- [202] O. Belli; a.g.m. s. 178.
- [203] M. Streck; a.g.e., s. CCCLXXIV.
- [204] B. Landsberger; "Zu neuveröffentlichen Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabionid", ZA, 3/37, (1927), s. 79.
- [205] E. H. Minns; a.g.m., s. 189.
- [206] F. Kinal; Eski Anadolu Tarihi, Ankara 1991, s. 258.
- [207] Herodotos I, 103.
- [208] C. F. von Lehmann-Haupt; a.g.m., s. 404.
- [209] E. H. Minns; a.g.m., s. 189.
- [210] T. T. Rice; a.g.e.
- [211] E. Memiş; a.g.e., s. 28.
- [212] Herodotos IV, 1.
- [213] T. T. Rice; a.g.e., s. 46.
- [214] Z. V. Togan; "Sakallılar", BTTD, 17, (1986), s. 32.
- [215] A. M. Mansel; a.g.e., s. 253.
- [216] A. M. Mansel; a.g.e., s. 254.
- [217] Z. V. Togan; a.g.m., s. 33.
- [218] W. Hinz; "Zur Granischen Altertums kunde", ZDMG, XCIII, (1939), s. 365.
- [219] Z. V. Togan; a.g.m., s. 33.
- [220] V. Sevin; "Anadolu'da Pers Egemenliği", Anadolu Uygarlıkları, I, (1982), s. 316.
- [221] Herodotos IV, 87.
- [222] A. M. Mansel; a.g.e., s. 255.
- [223] Herodotos IV, 118-119.
- [224] T. T. Rice; a.g.e., s. 47.
- [225] Herodotos IV, 126.
- [226] Herodotos IV, 127.
- [227] T. T. Rice; a.g.e., s. 48.
- [228] Z. V. Togan; a.g.m., s. 33.
- [229] Herodotos IV, 117.
- [230] Hippokrates LXXXIX.
- [231] 231 Herodotos IV, 110.
- [232] E. Memiç; a.g.e., s. 31-32.
- [233] G. Vernadsky; a.g.e., s. 73.
- [234] T. T. Rice; a.g.e., s. 50.

Kaynaklar:

- Z. V. Togan; "Sakallılar", BTTD, 17, (1986), s. 32.
- M. Mansel; a.g.e., s. 253.
- M. Mansel; a.g.e., s. 254.
- Z. V. Togan; a.g.m., s. 33.

İSKİTLER

- W. Hinz; "Zur iranischen Altertums kunde", ZDMG, XCIII, (1939), s. 365.
- Z. V. Togan; a.g.m., s. 33.
- V. Sevin; "Anadolu'da Pers Egemenliği", Anadolu Uygarlıkları, I, (1982), s. 316. Herodotos IV, 87.
- M. Mansel; a.g.e., s. 255.
- Herodotos IV, 118-119.
- T. T. Rice; a.g.e., s. 47.
- Herodotos IV, 126.
- Herodotos IV, 127.
- T. T. Rice; a.g.e., s. 48.
- Z. V. Togan; a.g.m., s. 33.
- Herodotos IV, 117.
- Hippokrates LXXXIX.
- Herodotos IV, 110.
- E. Memiş; a.g.e., s. 31-32.
- G. Vernadsky; a.g.e., s. 73.
- T. T. Rice; a.g.e., s. 50.
- AA: Acta Archaologica.
- Afo: Archiv für Orientforschung.
- AH: Archaologia Hungarica.
- ARSAL, S. M.; Orta Asya, Ankara 1933.
- AYDA, A.; "Etrüskler ile İskitler Arasında Benzerlikler", VIII. TTKB. I, (1979), 287-292.
- BELLİ, O.; "Urartular", Anadolu Uygarlıkları, I, (1982), 140-208.
- BİÇÜRİN, N. Y.; Sabronie Svedeniy o narodah Obitavşih v Sredney Azii drevnie Vremena, Moskova 1950.
- BTTD; Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.
- BULUÇ, S.; "Şaman", İslam Ansiklopedisi, XI, (1979), 310-335.
- CAH: Cambridge Ancient History.
- CEA: Cambridge Encyclopadie der Archaologie.
- DTCFD: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.
- EBERHARD, W.; "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", TM, VII/1, (1942), 125-141.
- EBERHARD, W.; Çin Tarihi, Ankara 1987.
- EBERT, M.; "Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode", RLV, XIII, (1929), 52-114.
- ERGİN, M.; Orhun Abideleri, İstanbul 1981.
- FRANKE, O.; Beitrage aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens, (?), 1904.
- GROTE, G.; History of Greece, III, New York 1857.
- GROUSSET, R.; Bozkır İmparatorluğu, İstanbul 1980.
- GUBOĞLU, M. "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında", VIII. TTKB., II, (1976), 751-781.
- GÜNALTAY, Ş., "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntibaların Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi", Belleten, 899 (1938), 337-365.

- HALOUN, G.; "Zur Üe-Tsi-Frage", ZDMG, 93, (1937), 363-380.
- HAYİT, B.; Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri, İstanbul 1987.
- HERODOTOS; Herodotos Tarihi, İstanbul 1973.
- HERRMANN, A.; "Sakai", RE, II A1, (1921), 1770-1806.
- HERRMANN, A.; "Die Saken und der Skythenzug des Dareios", Afo, I, (1933), 157-170.
- HİNZ, W.; "Zur iranischen Altertumskunde", ZDMG, XCIII, (1939), 363-380.
- HİPPOKRATOUS; Hippokratous to Peri Aeron, Hydaton, Topon, Parisioi, 1816.
- İNAN, A.; Türk Tarihinin Ana Hatları, İstanbul 1930.
- İNAN, A.; Makaleler ve İncelemeler-I, Ankara 1987.
- JUNGE, J.; Saka-Studien, Leipzig, 1939.
- KINAL, F.; Eski Anadolu Tarihi, Ankara 1991.
- KIRZIOĞLU, M. F.; Kars Tarihi, İstanbul 1953.
- KİEPERT, H.; Lehrbuch der alten Geographie, II, Berlin 1878.
- KİSELEV, S. V.; Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri, Moskova 1951.
- KOCA, S.; Türk Kültürünün Temelleri, İstanbul 1990.
- KONYALI, İ. H.; "Mumya ve Türklerde Mumyacılık", Tarih Konuşuyor, III/15, (1969), 1196-1199.
- KRETSCHMER, K.; "Scythae", RE, II, A1, (1921), 923-942.
- KSENOFON; Anabasis, İstanbul 1944.
- KUDEYBERDİLİ, Ş.; Türk-Kırgız-Kazak Hem Hanlar Şeceresi, Alma-Atı 1991.
- KUUN, G.; Codex Cumanicus, Budapeşte 1981.
- LANDSBERGER, B.; "Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", II. TTKB, 1987, 98-114.
- LANDSBERGER, B.; "Zu neuer veröffentlichten Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabionid" ZA, 3/37, (1927) 60-98.
- LEHMAN-HAUPT, C. F. von.; RE, XI/1, (1921), 398-434.
- LEWY, J.; "Kimmerier und Skythen in Vorderasien", RLV, VI (1926) 347-349.
- LUCKENBİLL, D. D.; Ancient Records of Assyria and Babylonia, II New York 1968.
- MANSEL, A. M.; Ege ve Yunan Tarihi, Ankara 1971.
- MEMİŞ, E.; İskitlerin Tarihi, Konya 1987.
- MERHART, G. Von; Bronzezeit am Jenisei, Wien 1926.
- MEYER, E.; Geschichte des Altertums, I/2, Berlin 1926.
- MİNNS, E. H.; The Scythians and Greeks, Cambridge 1913.
- MİNNS, E. H.; "The Scythians and Ndrthern Nomads", CAH, IX, (1970) s. 187-205. MORDTMANN, A. D.; "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", ZDMG, XXIV, (1870), s. 1-85. NEMETH, G.; "Türklüğün Eski Çağı", Ülkü, XV, (1940) 299-306.
- ÖGEL, B.; Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara 1981.
- ÖZER, Y. Z.; "Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar", II. TTKB, 1937, 115-125.
- ÖZTUNA, Y.; Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri, Ankara 1990.
- PARKER, E. H.; A Thousand Years of the Tartars, New York 1924.
- PİOTROVSKY, B. B.; "İskitlerin Dünyası" UNESCO'dan Görüş, XII, (1976), 4-8.
- POTRATZ, J.; Die Skythen in Südrussland, Basel 1963.
- PRASEK, J. Von.; Geshichte der Meder und Perser bis Makedonischen Eroberung, Darmstadt, 1968.
- RE: Paulys Real Encyclopaedie der classicchen Altertumswissenschaft.
- RİCE. T. T.; The Scythians, London 1958.

- RLV: Reallexion der Vorgeschichte.
- ROSTOVTZEEF, M. İ.; Skythen und der Bosphorus, Berlin 1931.
- ROSTOVTZEEF, M. İ.; İranians and Greeks in South Russia, New York 1969.
- RUDENKO, S. İ.; Kultura Naselleniya Gornogo Altaya v Skifskoe Vremya, Moskova 1953.
- SEVİN, V.; "Anadoluda Pers Egemenliği", Anadolu Uygarlıkları, 1982, 310-332.
- SEYİDOF, M.; "Altın Muharibin Soy-Etnik Talihi Hakkında", Kardaş Edebiyatlar, V, (1983), s. 3039.
- STRABON, The Geography of Strabo, Cambridge 1969.
- STRECK, M.; Assurbanipal und die letzten Assyrischen Könige bis zum Untergange Niniveh's, Leipzig, 1975.
- SÜLEYMANOV, O.; "Ceti Sudin Köne Cazbaları", Kazak Edebiyatı, 25 Eylül 1970, s. 1-3.
- TANSUĞ, K.; "Kimmerlerin Anadoluya Girişleri ve M. Ö. 7. Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu ile Münasebetleri", DTCFD, VII/4, 535-550.
- TARHAN, M. T.; "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", Edebiyat Fakültesi Dergisi, 23, (1969), 145170.
- TARHAN, M. T.; "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", Tarih Dergisi, 24 (1970), 17-32.
- TARHAN, M. T.; "Eskiçağda Kimmerler Problemi", VIII. TTKB., I, (1979). s. 355-369.
- TARHAN, M. T.; "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", Araştırma Sonuçları Toplantısı, I, Ankara 1984, 109-120.
- THUKYDİDES, Peloponnessoslularla Atinalıların Savaşı II, Ankara 1975.
- TOGAN, Z. V.; Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi, I., İstanbul 1942.
- TOGAN, Z. V.; Umumi Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul 1981.
- TOGAN, Z. V.; "Sakalar" (I) BTTD, 17 (1986) 20-24.
- TOGAN, Z. V.; "Sakalar" (VI) BTTD, 23 (1987) 30-34, TSAD: Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi.
- TTKB: Türk Tarih Kongresi Bildirileri.
- TUNA, O. N.; Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Ankara, 1990.
- VERNADSKY, G.; A History of Russia, I, New Haven 1943.
- VON DER OSTEN; H. H.; Die Welt der Perser, Stuttgart 1956.
- ZA: Zeitschrift fur Assyriologie.
- ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft.
- ZVELEBİL, M.; "Der Aufstieg der Nomaden in Zentralasien", CEA, München 1980.